

HUNYADI MÁTYÁS EMBLÉMÁI A 16–17. SZÁZADI EMBLÉMÁSKÖNYVEKBEN

GYULAI ÉVA

Embléma, impresa, deviza

A Hunyadi vagy Corvin Mátyás király reprezentációjában használt emblémák (vagy impresák) a magyarországi reneszánsz-kutatásban több évtizede az érdeklődés homlokterében állnak,¹ a tudományos vizsgálatoknak azonban a folyamatos corvina-kutatás mellett legutóbb a „2008 a Reneszánsz Éve” keretében rendezett két kiállítás, az Iparművészeti Múzeum „Beatrix hozománya”,² illetve a Budapesti Történeti Múzeum „Hunyadi Mátyás, a király”³ c. kiállítása adott új lendületet, főként a budai királyi palotában feltárt padlócsempék prezentálásával.⁴ A középkori impresák vagy devizák, vagyis a királyi és főúri elit által viselt és használt apró képes jelvények azonban, melyeket többször mottó, vagyis a képre és tulajdonosára vonatkozó jelmondat kísért, sőt nem egyszer a mottó önállóan is megjelent, részben túléltek viselőjüket, részben pedig a 16. században a humanista irodalomban sajátos műfajjá váltak, az impresa „testét” képező figurából, vagyis képecskéből *pictura*, s a „lelkét” alkotó mottóból cím vagy felirat (*inscriptio*) lett, végül rövid, általában latin vers került melléjük, vagy inkább „alájuk” (*subscriptio*), hogy embléma néven megkezdjék több évszázados, kivételes sikerre jutott pályafutásukat a könyvtörténetben, az oktatásban és általában a művelődéstörténetben. A középkori, személyhez kötődő impresák azonban a kora újkorban sokszor az emblémákkal párhuzamosan éltek tovább, a két jelenség nem ritkán szétválaszthatatlanul összeolvadt, sokszor ugyanazok az ábrák és szövegek jelentek meg az emblémáskönyvekben mint az impresa-gyűjteményekben, az utóbbiak azonban nem szűntek meg személyes kötődésűek lenni, míg az előbbieken az emblémák mind gyakrabban jelentek meg tulajdonost nélkülözve, általános morális és didaktikai tartalommal. A megnevezésben is győzni látszott az általánosabb embléma, hiszen mind gyakrabban használták és használjuk az impresákra is.

Mátyás humanista emblémái, melyeknek a számát a kutatás nyolcra teszi – méhkas, gyémántgyűrű, kerek kút, hordó, armilláris gömb (éggömb), acél és tapló, homokóra, sárkány – elsősorban a Bibliotheca Corviniana miniatúráin, könyvdíszein jelennek meg, ezek, illetve a hasonló funkcióval használt hollós emblémák jó részét a firenzei műhelyek miniatúrai festették, de a régészeti feltárás a

¹ CSAPODI 1990; ZENTAY 1974; PIETRO LOMBARDI 2002

² Beatrix hozománya IM 2008

³ Hunyadi Mátyás BTM 2008

⁴ BALLA 2008; FÉNYES 2008

leginkább maradónak bizonyult majolika-eljárással készült budai padlócsempéken is a felszínre hozta őket mint az udvari reprezentáció látványos eszközeit. Az emblémák a corvinák és a padlólapocskák mellett épületdíszként is feltűnhetnek, ezt igazolja a nyéki királyi nyaraló ásatásából előkerült fríztöredék.⁵ Mind a kódexek, mind a majolikalapok, mind a faragott épületdísz ábrázolásain együtt és külön-külön is szerepelnek Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix (családjának) emblémái, ami kétségtelenné teszi, hogy Mátyás a nápolyi Aragóniai-ház mintáit követte, amikor közel 10 emblémát „rendelt” magának humanistáinál, igaz, az emblémák eredete, szerzőjük vagy szerkesztőjük máig ismeretlen.

Aragóniai Beatrix impresái

Az 1476 végén magyar királynévá koronázott Aragóniai Beatrix családi emblémái vagy impresái (égő trón, nyitott könyv, gyémánthegy, köles, dárdaköteg, lángoló üst[?]) a budai majolikacsempéken Mátyáséival vegyesen tűnnek fel (1. kép),⁶ de a nápolyi királyi ház devizái a Bibliotheca Corviniana Beatrix-könyvtárhoz tartozó kötetin önállóan is megjelennek. A Wolffenbüttelben őrzött, 1480–1485 közötti időszakra datált⁷ Psalterium⁸ kezdőlapjának emblémakoszorúja 8 dárdakötegekkel elválasztott, gyöngysorral keretezett medalionjában, amelyek két gyöngyös láncra vannak felfűzve, s ezzel egy valós széles lánc benyomását keltik, az alábbi impresák keretezik I. Mátyás és neje, Beatrix egyesített címerét: sárkány és lángkereszt (a Sárkány-rend jelvénye), mondatszalag, nyitott könyv, Salamon-csomó, égő trón, köles, gyémánthegy, hermelin (2. kép).⁹

Beatrix királyné Pármában őrzött kódexében, amely nevelője, Diomede

1. Majolika padlócsempék a budai várból, 1480-1490
(Hunyadi Mátyás BTM, 2008. Kat. Sz. 9.17 alapján)

⁵ BALLA 2008, 10. kép (Budapesti Történeti Múzeum)

⁶ FÉNYES 2008, 358.; Hunyadi Mátyás BTM, 2008. Kat. sz. 9.18.; BALLA 2008. 13., 2. kép

⁷ MADAS Edit: La Bibliotheca Corviniana et les corvinas authentiques. Előadás a *Colloque Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne.* c. Párizsban, 2007. nov. 15–17-ikén tartott konferencián. <http://corvin.irht.cnrs.fr/accueil.htm> (2009. júl. 13.); PÓCS 2008, 151–152.

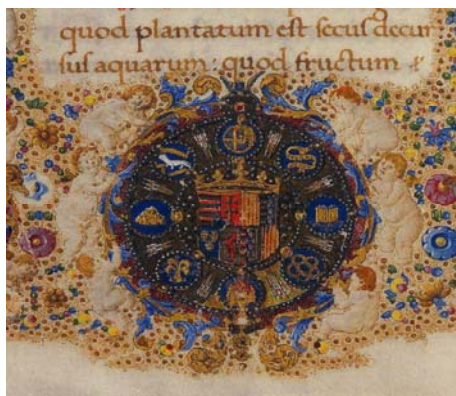
⁸ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (a továbbiakban: HAB), Cod. Guelf. 39. Aug. 4°

⁹ Beatrix hozománya IM 2008, 17., 7. kép

Carafa a Beatrixnek írt királyné-tükör latin fordítását tartalmazza (*De institutione vivendi*),¹⁰ szintén megjelennek az Aragóniai-emblémák a királynét és az előtte térdelő szerzõt ábrázoló miniatúrán. A lap felső szélén, a lap alján elhelyezett egyesített címerrel egy vonalban, lépő hermelint festettek DECORUM [= tisztességes, fejedelmi udvarhoz méltó (viselkedés vagy életmód)] felirattal, a keretben pedig további három, mottó nélküli impresát helyeztek el: égő trónus, gyémánthegy és nyitott könyv.¹¹

A hermelin és mottója nemcsak impressa, hanem az I. Ferrante által 1465-ben alapított uralkodói lovagrend, a Hermelin-rend (*Ordine dell'Armellino*)¹² hermelin-devizájának mottója is; Carafa egyébként maga is tagja volt a Hermelin-rendnek, így a rendjel talán a szerzõt is reprezentálja a Beatrixnak szóló emlékirat miniatúráján, nemcsak a rend alapítójának lányát.¹³

Ferrante titkára, Masuccio Salernitano (Tommaso Guardati, †1475), neves, már Nápolyban 1476-ban, majd az 1480-as években kétszer nyomtatásban is kiadott *Il Novellino* c., 50 elbeszélést tartalmazó novellagyűjteménye a nők fogyatékoságairól szóló (III.) novellafüzérének *lettera dedicatoria*jában leírja a hermelin-devizát, amelyhez az uralkodó (a rendi jelszón kívül) személyes mottót is választott: „*Malo mori, quam foedari*” (Inkább meghalok, semmint bemocskoljam magam). Az impressa ugyanis egy fogságba esett hófehér hermelint ábrázol, amelyet sártenger és földből emelt kerítés vesz körül, ezért a kis állat csak úgy menekülhetne meg, ha összesározza a bundáját. 1465 után a hermelin I. Ferrante kedvenc emblémája lett, s Masuccio szerint gyakori diadalmenetein leányai, Eleonora és Beatrice, az előbbi Ercole d'Este urbinói herceg, az utóbbi I. Hunyadi Mátyás magyar király leendő felesége, hermelint vittek ölükben, amely egyébként a szüzi tisztaság jelképe is volt. A nápolyi tirumfusokon a hermelin-emblémát zöld zászlókra is rátették, mégpedig a teljes impresát, hiszen a kis állat a latin mottóval teleírt mondatszalogot

2. Beatrix királyné emblémái (Beatrix hozománya IM 2008, 7. kép alapján)

¹⁰ Biblioteca Palatina, Parma, Ms. Parm. 1654. f4^r; Hunyadi Mátyás BTM, 2008. Kat. sz. 5.6., MIKÓ 2008, 252.

¹¹ CSONTOSI 1890, 58–59.

¹² BOULTON 1987, 402–426.

¹³ PERSICO 1899, 85.

lehelt ki a szájából.¹⁴ Masuccio Salernitano, aki Beatrixnak ajánlotta egyik novelláját,¹⁵ a nápolyi királylány házassága előtti évben, 1475-ben halt meg, így bizonyosan maga is látta a hermelinnel felvonuló királylányokat, így a Diomede Carafa jótanácsairól Nápolyban készült kódex hermelin-emblémáját egyre inkább a Beatrixénak tekinthetjük.

A hermelin egy másik Beatrixnek készült kódexben is feltűnik, mégpedig Bonfini Symposionjának Itáliában, talán Nápolyban készült, a kodikológiában igénytelennek minősített kéziratában, mégpedig az incipit bordűrjében. Igaz, a miniálás egyszerűre sikeredett, de az embléma igényességre, sőt keresettségére utal, hiszen a hermelines deviza (*Malo mori quam foedari*) itt görögül olvasható az esetlenül megrajzolt hermelint körülölelő medalion keretében: *μάλλον θνήσκων ἢ μαιίνειν* (3. kép).¹⁶ A görög nyelv nem volt szokatlan a nápolyi reneszánsz udvarban, gondoljunk csak arra, hogy Beatrix sógornője, Ippolita Maria Sforza Milánóból magával hozta a konstantinápolyi görög tudóst, Constantinos Lascarist, aki a Sforza-udvarban nevelője volt, s aki 1476-ban kedves tanítványának írta azt a görög nyelvtant, amely egyben az első görög betűs nyomtatott könyv lett a világon.¹⁷ Lascaris előbb a nápolyi, majd haláláig a messinai egyetem professzora lett.

Egyébként a Symposion-corvina incipitjén Beatrix emblémájaként a fönix is feltűnik, de mottó nélkül, a királyné saját könyvtárából származó Regiomontanus-kódex címlapján viszont, ahol gazdagon díszített keretben Beatrixet

3. Beatrix királyné hermelin-impresája a Bonfini-corvinában (OSZK Cod. Lat. 421.f.1^r. OSZK felv.)

¹⁴ *[I]llustre infante donna Elionora e Beatrice d'Aragon... piene de onestà, modestia e ligiadria, con candidissimi armillini in grembo triunfando, e che, con le proprie virtù soperando la natura, se haveno de gemme orientale ornate le loro regale tempie, e con li indorati porpurei manti avvolte, se son fatte esente da la feminea plebe e consorzio. Nel colmo de quale vederai una bandera con un bianchissimo animalletto nel verde campo figurato, supra de sé stando, col piede alzato per non passare il fango; da la bocca de quale esce un mutto de indorate littere che dicono: "Malo mori quam foedari".* MASUCCIO 1874, 240.

¹⁵ *Novella XXXIX. A LA ILLUSTRISSIMA DONNA INFANTE DONNA BEATRICE D'ARAGONA. Esordio [...] illustrissima Infanta, che singolare esemla de ogni virtù sei al resto vergini donzelle.* MASUCCIO 1874, 407–408.

¹⁶ Antonius de BONFINIS: *Symposion Trimerion (Symposion de virginitate et pudicitia coniugali)*. OSZK Cod. Lat. 421 (f. 1^r)

¹⁷ LASCARIS, Constantinos. *Erotemata*. Milano, DIONYSIUS PARAVISINUS, 1476. jan. 30.

gyönyörű fiatal nőként ábrázolja a Budán működött miniátor, vele szemben pedig egy hatalmas vörös lánggal égő kandelábert festett, a portré medalionjába a RERUM PERFECTIO¹⁸ EST ORDO (= A dolgok tökéletessége a rend) jelmondatot írta.¹⁹ Talán nem véletlen, hogy Galeazzo Maria Sforza második felesége,²⁰ Savoyai Bona, Bianca Maria Sforza anyja, 15. század végén illuminált óráskönyvében a hermelinek mellett fönix-emblémával is reprezentál „*Sola facta, solum Deum sequor*” mottóval.²¹

A hermelin-rendjel a nápolyi Aragónok női ágával is terjedt, Beatrix nővére, Eleonora d’Aragona férjét, Ercole d’Este ferrarai herceget, aki 1545–1560 között a nápolyi udvarban sajátította el a lovagi ismereteket, s kötelezte el magát a korai reneszánsz kultúrával, bevásárolták ugyanis a hermelines lovagok közé.²² Felesége, Eleonora egyébként a ferrarai udvarban is használta az aragón emblémákat, 1489-ben apja, I. Ferdinánd nápolyi király devizáit festette a ferrarai várkastély kerti palotájának tíz újonnan készült padjára a ferrarai udvar művészeivel, a Trullo néven is ismert Giovanni Bianchini festővel.²³

A nápolyi Aragón-ház tele van „természetes” utódokkal, s az illegitim gyermekek között a lányok, a fiúkhoz hasonlóan, a törvényes utódok jogaihoz hasonló jogokkal és műveltséggel rendelkeztek. Így I. Alfonz nápolyi király természetes lánya, Eleonora d’Aragona hercegnő, az ugyancsak fattyú I. Ferdinánd (Ferrante) király nővére, 1444-ben Mariano Marzano rossanoi herceg (†1494)²⁴ felesége lett, s lányuk, Aragóniai Kamilla, örökölvén az Aragóniai nevet és címet, a néven túl nagyapja emblémájára is utalhatott, hiszen amikor 1475. május 27-én, nem egészen egy évvel azután, hogy I. Mátyás magyar király követei Nápolyban feleségül kérték Camilla d’Aragona unokatestvérét, Beatrix hercegnőt; Pesaróban

¹⁸ Helyesen. PERFECTIO

¹⁹ Johannes MÜLLER (REGIOMONTANUS): *Epitome Almagesti Ptolemaei*. Österreichische Nationalbibliothek, Bécs (a továbbiakban: ÖNB), Cod. 44. Buda, 1480-as évek. Vö.: *Interkultureller Dialog*. ÖNB Prunksaal, 2008. jan. 29. – ápr. 6. Kiállítási katalógus. Graz, VEREIN INTERCULTURAL SOCIAL PROJECT, 2008; A kódex miniátora : Francesco Rosselli.; PÓCS 2008, 27. jegyzet

²⁰ Galeazzo Maria Sforza (1444–1476) első felesége Dorotea Gonzaga, Antonia del Balzo lánya volt, Antonai del Balzo pedig Beatrix magyar királyné unokahúga, anyja, Maria Donata Orsini del Balzo édestestvére volt Caterina Orsini del Balzo copertinoi grófnőnek, Beatrix nagyanyjának.

²¹ British Library Add. MS 34294. WARN (szerk.) 1894, Table XLII.

²² ZUCCAGNI–ORLANDINI 1833–1845, 11. 525.

²³ TUOHY 1996, 111.; 303. jegyzet

²⁴ Mariano Marzano Sessa és Rossano hercege volt az egyik, aki részt vett az I. Ferrante elleni összeesküvésben, s ő volt a király azon rokonainak egyike, akinek a kivégzésével Ferrante nem akarta magát bemocskolni, s a hagyomány szerint ekkor alapította a Hermelinről elnevezett uralkodói lovagrendet, a lelki tisztaságot jelképező hermelinnel és a „*Malo mori quam foedari*” mottóval.

Costanzo Sforza (1447–1483) felesége lett, az esküvői menetben a fehér ruhás, kezükben liliomot tartó szüzek egyike zöld selyemzászlót vitt, amelyen egy gyönyörű hermelint ábrázoltak nyakában ékköves láncsal, amely a menyasszony szűz tisztaságát volt hivatva kifejezni.²⁵ A hermelin mint a szüziesség szimbóluma egyébként már a 14. századi gondolkodásban is megjelent, Petrarca is említi *Trionfi*-ciklusának *Trionfo della morte* (A halál diadalmenete) c. versében, ami igazolja, a menyasszony nászmenetekben már korábban is hermelines zászlót vittek Itáliaszerte.²⁶

A Sforza–Aragón esküvő²⁷ koreográfiájában, az ünnepélyről készült, rajzokkal illusztrált kéziratot „forgatókönyv”²⁸, és a ceremóniáról kiadott korabeli nyomtatvány²⁹ tanúsága szerint az esküvői menet és szertartás szimbolikájában kiemelkedő szerepet kapott a házassági hűséget jelképező gyémántgyűrű, amely virágot övező ikonográfiájával egyrészt Sforza-emblémaként (*un gran diamante col fior dentro ala diuisa sforcesca*) tűnik fel, másrészt a nász istensége, Hymeneus köntösére festették lángcsóvával vegyesen (*uesta... depinta ad annelli di diamanti et nodi et fiame di focho*), de a nászmenet díszletében is szerepel páros égő fáklyák közé téve (4. kép).³⁰

Minden bizonnyal Costanzo Sforza, a majolikagyártásáról nevezetes Pesaro ura (és neje, Beatrix unokanővére) ajándékozta Mátyás király házassága alkalmával azokat a pesaroi majolikaműhelyben készült szimbolikus ábrázolást hordozó dísztalakat, amelyeken Mátyás és Beatrix egyesített címere látható.³¹ A wolfenbütteli Psalterium-corvina, amelyet a feltételezés szerint Beatrix öccse, Alfonso d’Aragona köttetett be a kor egyik legnevesebb könyvművészevel, Felice

²⁵ *[u]no carro di pudicicia magnifico et grande tuto coperto de argentaria... i cima era una dona uestita tuta de argento cum una palma doro in mano che repsesentaua la pudicicia: et circa el meŝo carro in sei sedie erano sei done famose di castita [...] una frota de damiselle vestite de bianco cum capogiare sparse, che reresntauano le compagne de la pudicicia, tenedo ciascuna uno gilio in manno, et una di loro hauea una bandera de cendalo uerde, doue era figurato uno Armelino bellissimo cum uno collaro di gioie. GROTA 1475, [8.]*

²⁶ *La bella donna e le compagne elette, / tornando da la nobile vittoria, / in un bel drappelletto ivan ristrette [...] Era la lor vittoriosa insegna / in campo verde un candido ermellino, / ch’oro fino e topazi al collo tegna.* Francesco PETRARCA: *Il Trionfo della morte*, 13–15.; 19–21.

²⁷ Az esküvőről bővebben: PERTICARI 1843/44

²⁸ *ORDINE DELLE NOZZE dello illustrissimo Signore Meser Constantio Sfortia de Aragonia e della illustrissima Madonna Camilla de Aragonia sua consorte nell’anno 1475.* Biblioteca Apostolica Vaticana (a továbbiakban BAV), Urb. Lat. 899

²⁹ GROTA 1475

³⁰ GROTA 1475, [8.], [10.]

³¹ Beatrix hozománya IM 2008, Kat. sz. 3.1–3

Felicianoval, illetve ajándékozott a királynénak vagy Mátyás királynak,³² tartal-

4. Jelenet Aragóniai Kamilla és Costanzo Sforza esküvői kódexéből, 1475 (BAV Urb. Lat. 899. Dig. felv.)

mazza Beatrix emblémáinak legteljesebb gyűjteményét. Ezek megfejtése, bár sokat elárulhatna a királyné heraldikai reprezentációjáról, még nem teljes, az ismert Aragóniai-emblémák (hermelin, égő trón, köles, nyitott könyv, dárdaöteg, gyémánt-hegy) mellett a sárkány és a szalag csak itt tűnik fel, ráadásul a lángsugaras keresztet körbevevő sárkány ikonográfiai azonosságot mutat az 1408. december 12-én Luxemburgi Zsigmond magyar király által alapított

Sárkány-rend jelvényével. Talán az emblémakoszorú az egyik bizonyítéka annak, hogy V. (I.) Nagylelkű Alfonzot, Beatrix nagyapját valóban felvették a sárkányos lovagok közé, s így a rendjelvény emblémaként öröklődött a dinasztiában. I. Alfonz nápolyi király apja, I. „Igazságos” Ferdinánd (Ferran d’Antequera, 1412–1416) aragóniai király 1415 végén ugyanis felvette Luxemburgi Zsigmond királyt, feleségét és több magyarországi főnemest az aragónai Calatrava-rendbe, sőt Zsigmond később a Ferdinánd által 1403-ban alapított aragóniai Kanna-rend továbbadományozására is jogot szerzett, cserébe 1416-ban Zsigmond császár vette fel a Sárkány-rendbe I. Ferdinándot és fiait, köztük a későbbi I. Alfonz nápolyi királyt, valamint további harminc aragón nemest.³³ Van olyan nézet, hogy a wolfenbütteli Psalterium miniatúráján a Mátyással szemben térdeplő Beatrix királyné mellén hangsúlyosan ábrázolt aranylánc a Sárkány-rendé,³⁴ ami azt jelentheti, hogy a nápolyi királylány „visszahozta” a rendjelvényt a magyar királyi udvarba, vagyis oda érkezett meg, ahol éppen a lovagrend révén nagyapja már egyszer otthonra lelt.

A nápolyi Aragónok impresa-kultusza

A devizák, rendjelek mint kulturális „importárak” az Aragóniai-ház nápolyi udvarából érkeztek Budára. A nápolyi udvart I. (aragóniai királyként V.) Alfonz (sz. 1396; 1442–1458) teremtette meg, ahol ugyancsak többrétegűen jelentek meg az impresák az aragóniai királyságból Nápoly trónjára került Alfonso uralkodói reprezentációjában. A Castel Nuovo elnevezésű nápolyi várkastélyban az I. Alfonz által építtetett, a reprezentatív bejárat funkcióját is betöltő diadalív, amely a királynak 1443-ban a valóságban is megrendezett, és udvari költője, Panormita (Antonio

³² ROZSONDAI 2008

³³ Magyar Katolikus Lexikon 12. köt. Sárkányrend címszó.; LÖVEI 2006, 260. I. Aragóniai Ferdinánd mint sárkányos lovas azonosításában SÜTTŐ Szilárd volt a segítségemre, amit ezúttal is megköszönök.

³⁴ Katalónia és Magyarország MNM 2009, 458. (VOLKLE, William M.)

Beccadelli) által megénekelte nápolyi triumfusát³⁵ is megörökíti épületdíszein, a király devizáit is felsorakoztatja ikonográfiai–heraldikai programjában. A kastély bejáratát képező boltozott előcsarnokot késő gótikus hálós mennyezettel építették meg 1451-ben, s a zárókövön megjelenő Aragóniai-címer köré, a bordák találkozá-sánál I. (V.) Alfonz impresáit is kifaragták, a kölest, a csomót, az égő trónust és a nyitott könyvet.³⁶ Hasonlóan megjelenik a nyitott könyv, a lángoló trón, a (gordiu-szi) csomó a Castel Nuovo diadalívének kazettáin is, amelyek a boltozatot díszí-tik.³⁷

Cesare Capaccio népszerű, 1592-ben Nápolyban megjelent impresagyűjteményében korabeli források, feltehetően Panormita V. Alfonzról szóló munkái alapján írja, hogy V. Alfonz dolgozószobáját, dísztermét és könyveit kedvenc mottó nélküli impresájával, a nyitott könyvvel díszítette, amivel azt kívánta kifejezni, hogy királyi hivatalához szükség van a bölcsességre, illetve, hogy a fejedelem nem lehet meg a tudományok nélkül.³⁸ Panormita valóban megemlékezik Alfonso könyv-emblémájáról, amely kivételes műveltségének jelképe volt. A király kedvenc auktor Platón volt, s ha katonái a városok ostrománál könyvet zsákmányoltak, azokat rögtön uralkodójukhoz kellett vinniük. I. (V.) Alfonz mindennap olvasott, a Bibliát is tizennégyszer olvasta végig a jegyzetekkel együtt, s képes volt fejből idézni belőle.³⁹

³⁵ PANORMITA 1538, 229–239. (*Triumphus Alphonsi regis Neapolitanorum*)

³⁶ DI BATTISTA 1998/1999, 8.; 3. kép

³⁷ ROLFS 1907, I. 144.; II. Taf. 11.

³⁸ [o] nello Studio l'Imprese d'Arme, e nella Sala i Libri di Re Alfonso, che per fauorita Impresa hebbe vn Libro aperto, senza motto, per significar l'vfficio del Re ch'è di sapere; [...] E per senza Motto portò il suo Libro aperto il Re Alfonso, il qua le ancor che potesse hauer diuersi significati, il primo è per dimonstrar la scienza, e souuene subito che senza altra dichiaratione vuol dier che le lettere sono necessarie al Principe. CAPACCIO 1592, f. 40.

³⁹ XIV. (SAPIENTER) *Librum et eum quidem apertum pro insigni gestavit, quod bonarum artium cognitionem maxime regibus convenire intelligeret, quae videlicet ex librorum tractatione atque evolutione perdisceretur. Atque ideo Platonem in primis laudare solitus erat, quod reges diceret aut litteratos esse oportere, aut certe litteratorum hominum amatores.* XV. (STUDIOSE) *In urbium direptione quicumque ex militibus librum offendisset, confestim certatimque illum ad regem quasi suo quodam iure deferre, quoniam scirent ita quidem fama vulgaverat eum libris maxime delectari solitum. Itaque nulla alia in re magis sese regi gratificari dignius, aut facilius posse arbitrabantur, quam in libris exhibendis atque tradendis.* XVI. (STUDIOSE, LIBERALITER) *Diem illam in qua nihil legeret se perdidisse dicebat. Sed et cum audisset Tib. Caesarem eam diem se perdidisse solitum dicere, in qua nihil quicquam alicui donavisset, egisse gratias rex dicitur immortalis Iesu, quod eo modo nec diem unam ipse perdidisset.* XVII. (STUDIOSE) *Gloriatum assidue regem scimus, quod Bibliam quater et decies cum glossis et commentariis omnibus perlegisset. Proinde illam memoria ita tenere, ut non solum res,*

Nagylelkű Alfonz könyvek iránti mély tiszteletének emléke a 16. századi itáliai hagyományban is tovább élt, Lodovico Guicciardini firenzei kereskedő és író (1521–1589), a jeles történetíró Francesco Guicciardini unokaöccse híres emberekről szóló anekdotagyűjteményében, amelyben többször is megemlíti Alfonz királyt, írja, hogy amikor a nápolyi uralkodót az ideális tanácsadókról kérdezték, a könyveket nevezte meg, mert ezekben nincs félelem, hízélgés és szenvedély, s mindenre hűségesen felelnek, bármit is kérdez tőlük, s Cicerót idézte, aki a könyveket egy boldog családhoz hasonlította, hiszen a könyvek beszélnek, ha az ember úgy akarja, s hallgatnak, ha nekünk úgy jó.⁴⁰ Alfonso klasszikus műveltségét jelzi, hogy hódító hadvezérként is az ókori auktorokhoz fordult, amikor ugyanis 1441-ben a legyőzött Lanciano városba érkezett, egy táblát festetett a meghódított város lakosainak, amelyre ezt a Vergilius-idézetet íratta: „*Parcere subiectis et debellare superbos*”.⁴¹ I. Alfonz nyitott könyve a Castel Nuovo diadalívének kazettáján különösképpen ikonográfiával tűnik fel, a borítón ugyanis 5–5 ujj látszik, mintha valaki olvasná, a könyv lapjaiból pedig 7 könyvjelző függ.⁴²

A „veszélyes szék” mint impresa már Alfonso Nápolyba való bevonulása-kor rendezett triumfuson is szerepet játszott. Alfonso egyik spanyol katonájának leírása szerint Nápoly katalán származású kereskedői egy hatalmas emelvényt építettek, amelyen a négy Erény megszemélyesítőjét és a király impresáját, a veszélyes széket helyezték el, s az egyik Erény a királyhoz intézett szavaiban elmondta, hogy Alfonz a szerencsésen megszerzett széket remélhetően élete végéig megtartja, rajta kívül ugyanis senki más nem méltó a nápolyi királyságra.⁴³ Az égő

sed verba etiam ipsa pluribus locis sine scripto redderet. PANORMITA 1538, Liber primus, Proemium XIV–XVII.

⁴⁰ *SAGGI E FEDELI CONSIGLIERI ESSERE I LIBRI. Il re Alfonso d’Aragona domandato quali consiglieri egli più approvasse e più utili si trovasse, rispose incontinente: «I libri, perché essi senza timore, senza adulazione e senza passione, o premio alcuno, mi dicono fedelmente tutto quello, ch’io cerco di sapere». E Cicerone diceva: «Oh cari libri, o gioconda famigliuola, non ti dan mai se non piacere i libri, se tu vuoi parlano, se tu vuoi taciono, a ogni tuo comando ti sono appresso, non sono importuni, non temerarii, non voraci, non rapaci, non contumaci, come ogni altra famiglia».* GUICCIARDINI 2003, Cap. 638.

⁴¹ AMETLLER Y VIÑAS 1903–1928, III. 61.

⁴² ROLFS 1907, I. 157.

⁴³ *E aquí aturat li vench un molto poxant entremés ab gran cadafal, fet per los mercaders cathalans, sobre lo qual entremés eren les iiii Virtuts, e lo siti perillós que lo dit senyor fa per sa divisa i empresa. E la una de les dites Virtuts ab alte veu significà e parlà al dit senyor que la dita empresa del dit siti perillós, per la benaventurada conquesta ha vie son obtente, com algun altre rey, princep ne senyor no ere stat digne de seure sobre aquell siti, sinó lo dit senyor qui havie superiat et obtengut lo dit rey(al)me.* Antonio Vinyes levele Barcelonába. Nápoly melletti tábor, 1443. febr. 28. HELAS 1999, 211. (№ QLXV)

trónus mint a nápolyi királyság elfoglalásának szimbóluma kiemelt szerepet játszott a diadalmenet reprezentációjában, az aranyozott diadalkocsin ülő király fölül emelt baldachinra ugyanis Nápoly és a király címereit és devizáit függesztették, amelyeket a szél mozgatott, a „veszélyes széket” azonban a diadalszekéren, a királlyal szemben helyezték el, ráadásul valódi lángok csaptak fel belőle, ahogyan Panormita leírása megörökítette, illetve Angelo Tummulillo (Angelus de Tummulillis, 1397–1485 k.) nápolyi udvari jegyző és történétíró 1470 körül írt történeti munkájába is átkerült.⁴⁴ Egyébként amikor 1442 februárja és márciusa között a Nápolyt és a városvédő Anjou-sereget ostromló Aragóniai Alfonz közvetlenül a város szélén épít egy bástyát, ez a védőkhöz való közelsége miatt a „siti perillos” (veszélyes hely) nevet kapja a spanyoloktól.⁴⁵

I. (V.) „Nagylelkű” (*Magnánimo*) Alfonz devizái a Castel Nuovo 1457-ben befejezett, s 1919-ben leégett díszterme sajnálatos módon megsemmisült díszei között is feltűntek, így a faldíszeken az égő trónus a következő mottóval: „*In dextera tua salus mea, Domine*” (A te jobboldon van az üdvösségem, Uram),⁴⁶ a csomó,⁴⁷ a köles mint a megvesztegethetetlenség és a tisztaság jelképe, illetve a nyitott könyv a „*Vir sapiens dominabitur astris*” (= A bölcs férfit majd a csillagok vezérlik) felirattal.⁴⁸

⁴⁴ [t]riumphalis currus paratus sublimis et inauratus, in cuius summitate solium erat auro purpuraque adornatum. Currui alligati erant equi albentes quatuor totidem rotas tracturi, nimis feroces sericis loris aureis frenis redimiti. Erat item in curia, contra regis solium, sedes illa periculosa visa flammam emittere inter regis insignia, valde et quidem praecipuum. Circumstabant et currum viri patritii viginti, singuli singulas sursum hastas tenentes quibus desuper alligabatur aureum pallium, nusquam alibi in tali misterio aeque pretiosum auditum e cuius fastigii extremis lineis regis et regni et civitatis signa circumpendentia haud invenuste ventilabantur. Sub hoc autem pallio, aut magis umbella, rex ipse sedens triumphansque devehendus erat. PANORMITA 1538, 229. (*Triumphus Alphonsi regis Neapolitanorum*); TUMMULLIS 1890, 44.

⁴⁵ ROLFS 1907, I. 49.; 4. jegyzet

⁴⁶ Ezt a mottót I. Alfonz unokája, II. Alfonz (1495–1496) pénzeire is ráverette, többek között az „Armellino” nevű ezüstpénzre a veszélyes szék-impresa köré.

⁴⁷ A csomó minden bizonnyal a nápolyi Anjouk, mégpedig I. Lajos nápolyi király által 1352-ben megkoronozása emlékére alapított Csomó-rendre (*Ordine del Nodo*) utal. I. (V.) Alfonz a Kunshistorisches Museumban őrzött márvány-mellszobrán a ball vállát borító páncélon viseli a rendjelvényt, mellvértjén a Kanna-rend jelvénye, míg nyaka körül az Aranygyapjas-rend lánc látható. BERZEVICZY 1908. II/5. kép; ROLFS 1907, II. Taf. 80. Az aranyszínű szalagot mint rendjelvényt az uralkodói lovagrend tagjai megkötve, csomózva viselték a karjukon, majd a győzelem után kioldották, írja 16. századi nápolyi szerző, CAPACCIO: *E re Luigi [institui] l'ordine del Nodo, che di oro portavano stretto nel braccio i cavalieri, che dopo alcune attioni militari portavano sciolto, quando vinse Corrado, Lupo e Beltramo della Motta*. CAPACCIO 1584, 221.

⁴⁸ SERRA DESFILIS 2000, 13.

Az asztronómia tudományára utaló mondást (*Vir sapiens dominabitur astris*) Ptolemaiosnak tulajdonítják,⁴⁹ s nem lehet véletlen, hogy a híres gubbioi Studiolo-ban, Federico da Montefeltro palotájának 1480 körül megalkotott dolgozószobájában egy azóta elpusztult festményen az Asztronómia tudományának allegóriáján, a szabad művészetek többi ábrázolása között, minden bizonnyal I. Alfonz utódját, I. Ferdinánd vagy Ferrante nápolyi királyt (sz. 1423, 1458–1494), Beatrix apját festette meg Justus van Gent (Joos van Wassenhove) és/vagy Pedro Berruguete, amint térdelve egy armilláris gömböt nyújt át a csillagászatot megszemélyesítő nőalaknak. Az 1945-ben bekövetkezett pusztulásáig a berlini Gemäldegalerie-ben őrzött képről, és egy másik, a Dialektikát és magát Federico da Montefeltrot ábrázoló festményről⁵⁰ csak fekete-fehér fénykép maradt fent,⁵¹ egyébként a hét allegóriából kettő ma a londoni National Gallery tulajdona. A hét szabad művészetet ábrázoló képeken a művészetek női perszónifikációi mellett Montefeltron kívül barátai és szövetségesei, köztük I. Ferrante nápolyi király portróját is megfestették. Az éggömb, amely a nápolyi Aragónok asztronómia iránti érdeklődésének szimbóluma, a csillagászatot szintén fontosnak tartott Corvin Mátyás emblémái között is feltűnik a corvinákon, szinte ugyanakkor, amikor Gubbio-ban az asztronómia és általában a tudományok iránt elkötelezett apósát éggömbbel a kezében ábrázolják. A nyitott könyv és a köles a nápolyi Castel Nuovo dísztermének majolikapadlójáról is ismeretes,⁵² a címeres és (nyitott könyv, köles, égő trón) devizás majolikacsempéket I. Alfonz nápolyi király 1446 és 1456 között rendelte a spanyolországi Valenciából a nápolyi vár újjáépítéséhez.⁵³ A mór hagyományokat követő spanyol majolikacsempék (*azulejos*) mellett a nyitott könyv és felirata Pisanello, V. Alfonz „házi” művésze egyik gyönyörű érmének előlapján is megjelenik, amelyet a király bárók feletti győzelmének emlékére készített 1448-ban (5. kép).⁵⁴ A páncélos király profilképe mellett elhelyezett sisakjára nyitott könyvet véstek, fedelén a mottóval, a király előtt leveles korona. Hogy a nyitott

⁴⁹ TÓTH 2001, 28. jegyzet

⁵⁰ KARSAY 2002

⁵¹ Sterling and Francine Clark Art Institute Records, Willamstown (MA), USA. The Clark Photograph and Clippings Archive (Lost Art – Masterpieces Destroyed in War). <http://maca.cdmhost.com/index.php> (2009. júl. 9.)

⁵² SERRA DESFILIS 2000, 13.

⁵³ FÉNYES, 2008, 354.

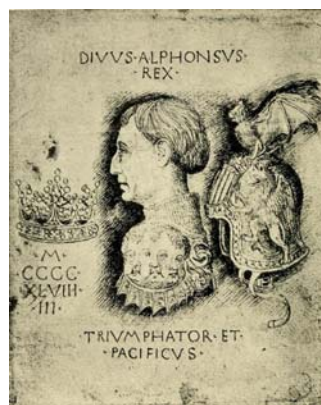
⁵⁴ Előlap: DIVVUS·ALPHONSVS·REX TRIVMPHATOR·ET·PACIFICVUS / M / ·C·C·C·C· / XLVIII. A hátlapon egy ágon ülő sas látható, alatta három keselyű és egy kisebb madár egy őz teteme körül ül, vélhetően arra várva, engedélyt kapjanak (a sastól) az őz széttépésére. Felirata: LIBERA· / ·LITAS· / ·AVGV· / ·STA·. VASARI 1896, 74.; HILL 1905, 59. tábla. Az érme megtalálható több múzeumban: Museo Arqueológico Nacional, Madrid; Louvre, Cabinet des médailles, Párizs; Museo Civico Archeologico, Bologna; British Museum, London, stb.

5. Pisanello érme I. Alfonzról, 1448.
Sáfrány Andrásné rajza

könyv nem rögtön került a Pisanello-éremre, tanúsítja a művésznek az érmehez készült egyik, azóta a Louvre gyűjteményébe került vázlata, amelyen a sisakra egy ágaskodó szárnyas lovat, siakdíszként pedig egy denevért próbálgatott Pisanello (6. kép).⁵⁵ A Nagylelkű Alfonz-éremhez készült rajzon egy gyermekfej is látható, hármas arccal, amelyet a művész már pár évvel nápolyi működése előtt, 1444 körül, amikor a ferrarai udvarnak dolgozott, Leonello d'Este személyes impresájaként vésett rá az örgróf egyik érmére.⁵⁶

A ferrarai uralkodót nemcsak a közös udvari művész, Pisanello kötötte a nápolyi királyi udvarhoz, hiszen Leonello (Lionello) d'Este (1407–1450) 1444-ben, másodszor nősülvén, I. Alfonz nápolyi király törvénytelen lányát, Aragóniai Máriát (†1449), a későbbi nápolyi uralkodó, I. Ferrante nővérét vezette oltárhoz és vitte magával a ferrarai udvarba. Így az Estékkal már Beatrix magyar királyné nővérének, Aragóniai Eleonóranak 1475. évi, Ercole d'Estével kötött házassága előtt egy negyed századdal korábban házassági kötelék kötötte a nápolyi Aragónokat. Pisanello a nápolyi udvarban kapott megbízásai között nemcsak érmek, hanem ágyú, sőt textília tervezése is szerepelt, s ezeken természetesen ugyancsak szerepelniük kellett Alfonso emblémáinak. A Louvre Grafikai Gyűjteményében őrzik azt a rajzát, amelyen három ágyúcsövet tervezett, az elsón Alfonso neve, címerei mellett a következő emblémákat tervezte: köles, lángoló trón, nyitott könyv és csomóra kötött szalag (az *Ordine del nodo*, spanyolul: *Orden de la Nodo* rendjelvénye), valamint egy repülni készülő sas; a másodikra csupán az Aragón-címer került, a harmadik ágyúra pedig a nyitott könyvet rajzolta Pisanello.⁵⁷ Brokátmintájának terve több változatban is fennmaradt, a gyümölcsös, makkos és virágos ágakkal

6. Pisanello éremterve I. Alfonzról,
15. sz. közepe (HILL 1905, címlap
alaján)

⁵⁵ PISANELLO, Antonio: *V. Aragóniai Alfonz mellképe sisakkal*. Rajz, 15. század első fele. Musée du Louvre Paris, Département des Arts graphiques, Inv. 2307. Közölve: HILL 1905, címlap

⁵⁶ HILL 1905, 144–146., Plate 35.

⁵⁷ PISANELLO, Antonio: *Három ágyú rajza I. Alfonz nápolyi király emblémáival*. Rajz. Musée du Louvre Paris, Département des Arts graphiques, Inv. 2293

díszített mező közepén I. Alfonz ritka, valenciai(!) nyelvű emblémája: sziklás völgyből egy magányos fa emelkedik ki, a terv négy szélére helyezett mondatszagokon a mottó: GWARDEN LES FORCES (= *Őrizzük az erőnket!* v. *Tartalékoljuk az erőnket!*) (7. kép).⁵⁸ A drapériák, sőt drága ruhaanyagok ugyanis gyakori hordozói voltak a személyes jelvényeknek az itáliai reneszánszban, így ábrázolhatta Vicente Masip (Juan de Juanes, †1579) spanyol festő a páncélos Nagylelkű Alfonzot a Pisanello-éremről ismert nyitottkönyvdevizás sisakkal a 16. század

7. Pisanello: *Textilminta tervei I. Alfonz emblémájával*, 15. sz. közepe (Louvre, Dép. Art graph. Inv. 2306. Dig. felv.)

második felében készült festményén, s a király imprésája nemcsak a sisakon, hanem a háttérben a műtermi drapériára hímezve is megjelenik.⁵⁹ Az emblémák mellett nem egyszer mottókat is szőttek és hímeztek a drága kelmékbe, amelyekből a viseletek készültek. A nápolyi udvar I. (V.) „Nagylelkű” Alfonso törvényesített fia, I. Ferdinánd vagy Ferrante (sz. 1431, 1458–1494), Beatrix királyné apja révén igazi reneszánsz fényűzéssel „működött” tovább mint a humanista művészetek otthona. A nápolyi királyi udvarban az uralkodói reprezentációnak töretlenül fontos eleme maradt az impresák használata. I. Ferrante impresái továbbra is megjelentek épületdíszként, így a Castel Nuovo diadalíves bejáratához készített új bronzkapuján is, a heraldikai reprezentációt tekintve azonban a legmagasabb presztízsre mindenképpen az I. Ferdinánd által alapított királyi lovagrend, a Hermelin-rend láncán jutottak. A Hermelin-rend is magyarázza, hogy I. Alfonz emblémái mellett miért került a hermelin, ráadásul mottóval, a Beatrix királynénak dedikált kódexbe. A rendi lánc mint legfőbb jelvény viseléséről a szabályzat is rendelkezett. A láncot a lángoló trón, a kölesköteg, a gyémánthegy ábráival díszített szemek alkotják, s a láncról egy apró hermelin-függő díszíti a lovak mellkasát.⁶⁰ A devizákból összeillesztett, hermelinmedálos láncot viseli I. Ferdinánd (esetleg fia, II. Alfonz) a Guido Mazzoni által alkotott

második felében készült festményén, s a király imprésája nemcsak a sisakon, hanem a háttérben a műtermi drapériára hímezve is megjelenik.⁵⁹ Az emblémák mellett nem egyszer mottókat is szőttek és hímeztek a drága kelmékbe, amelyekből a viseletek készültek. A nápolyi udvar I. (V.) „Nagylelkű” Alfonso törvényesített fia, I. Ferdinánd vagy Ferrante (sz. 1431, 1458–1494), Beatrix királyné apja révén igazi reneszánsz fényűzéssel „működött” tovább mint a humanista művészetek otthona. A nápolyi királyi udvarban az uralkodói reprezentációnak töretlenül fontos eleme maradt az impresák használata. I. Ferrante impresái továbbra is megjelentek épületdíszként, így a Castel Nuovo diadalíves bejáratához készített új bronzkapuján is, a heraldikai reprezentációt tekintve azonban a legmagasabb presztízsre mindenképpen az I. Ferdinánd által alapított királyi lovagrend, a Hermelin-rend láncán jutottak. A Hermelin-rend is magyarázza, hogy I. Alfonz emblémái mellett miért került a hermelin, ráadásul mottóval, a Beatrix királynénak dedikált kódexbe. A rendi lánc mint legfőbb jelvény viseléséről a szabályzat is rendelkezett. A láncot a lángoló trón, a kölesköteg, a gyémánthegy ábráival díszített szemek alkotják, s a láncról egy apró hermelin-függő díszíti a lovak mellkasát.⁶⁰ A devizákból összeillesztett, hermelinmedálos láncot viseli I. Ferdinánd (esetleg fia, II. Alfonz) a Guido Mazzoni által alkotott

⁵⁸ PISANELLO, Antonio: *Textilminta tervei I Alfonz emblémájával*. Rajz. Musée du Louvre Paris, Département des Arts graphiques, Inv. 2306, 2538–2539–2540 (Korábbi nevén: Villardi-kódex)

⁵⁹ Museo de Zaragoza, Sección de Bellas Artes

⁶⁰ BOULTON 1987, 423–426.

8. Guido Mazzoni: I.
Ferdinánd (II. Alfonz?)
(Hunyadi Mátyás BTM
2008, Kat. sz. 5.4 alapján)

nápolyi bronz mellszobron is (8. kép).⁶¹ Érdekes, hogy Beatrix kódexén (1476 körül) a hermelinhez mint rendjelvényhez az eredeti DECORUM-móttó tartozik,⁶² míg a nápolyi Castel Nuovo Ferrante megbízása alapján Guglielmo Monaco által készített bronzkapuján (1475) már a PROBANDA-feliratú mondatszalogot tartja a szájában. A lovagrendnek is nevet adott hermelin-deviza minden bizonnyal két móttóval is használatos volt, hiszen a Hermelin-rend latin nyelvű szabályzatát tartalmazó kódex (1486) első főlióján szintén a DECORUM-felirat olvasható a hermelinnél, s ugyanez tűnik fel I. Ferrante és fia, II. Alfonz több pénzén is.⁶³ Feltehető, hogy Ferrante inkább a DECORUM, fia, Alfonso calabriai herceg inkább a PROBANDA móttót használta a devizán.⁶⁴

A Hermelin-rend presztízsét jelzi, hogy III. Federico da Montefeltro (1422–1482) condottiere, (1474-től) urbinói herceg, aki többek között I. Alfonz nápolyi király szolgálatában is állt, miután felvették a rendbe, különleges tiszteletben tartotta a rend jelvényeit, kisfiával, Guibaldoval közös portréján páncélja fölött a Hermelin-

⁶¹ Museo e Gallerie Nazionali di Capodimonte, Nápoly, AM 10527; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 5.4

⁶² Biblioteca Palatina, Parma, Ms. Parm. 1654. f4^r; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 5.6. A lovagok a DECORUM-móttót viselték a rendi díszöltözetet (hermelinnel bélelt nyitott karmazsinvörös köpeny, hasonló főveg) kiegészítő arany rendi láncról függő fehér hermelin-devizára írva, ahogyan a nápolyi Giulio Cesare CAPACCIO olvasta egy spanyol kézikönyvben Frances della Rovere urbinói herceg könyvtárának egyik spanyol nyelvű kézikönyvében: *Né io il seppi mai, eccetto che un giorno ragionandone con quel gran Francesco Maria Secondo della Rovere, duca d'Urbino, prontuario di tutto 'l sapere, in quella sua famosa libreria di Castel Durante; né sapend'io che dirgli di questo Armellino, mi fe' leggere un autore spagnolo che ne scrive con queste parole ch'io volsi pormi a memoria: „Trahe en çima de aquella ropa un manto abierto por el lado derecho de raxa carmesí, afforado en Armignios es roçagante como ropa de Estado que dizen llamarse el manto de la Empresa. Trahe mas en cima del dicho manto, un collar de oro fecho Ibecio, todo de esclavones à manera de Castillos cada uno con unas llamas de ruchiller que toman todo el esclavon. Tambien uno Armignio de esmalte blanco el qual cuelga de el dicho collar con una pequeña cadenica. El dicho Armignio esta sobre una letera de oro que dizen, decorum”; che poi con molto mio gusto viddi nel monistero di Monte Oliveto nella capella del Santo Sepolcro fatto dagli Origli, nel petto di re Ferdinando. CAPACCIO 1584, 222.*

⁶³ BOULTON 1987, 425.

⁶⁴ A Vatikáni Könyvtárban őrzött olasz fordítású Vegezio-kódexben, amely minden bizonnyal Alfonso calabriai hercegnek készült, az Aragónai-ház emblémái között a hermelin a PROBANDA-móttóval jelenik meg. BAV Ms. Ross. 531. 9. lap; APRILE 2001, 50–51.

rend lovagjainak hermelingalléros vörös brokát köpenyét viseli, a galléron a fehér hermelines függővel díszített rendi láncsal, ugyanakkor bal térde alatt a Térdszalag-rend jelvénye látható.⁶⁵ A herceg urbinoi, illetve a gubbioi Palazzo Ducalében felépített híres studiolojában, vagyis mindkét reprezentatív dolgozószobájában, a Hermelin-impresa vagy rendjelvény a NON MAI (= Soha) olasz mottóval szerepel az intarziás faborításokon. A jelmondat I. Ferrante király személyes mottójának változatából – „*Nunquam*” v. „*Nunquam foedari*” (= Sohasem v. Sohasem bemocskolódní) – vezethető le. Federico híres könyvtárának egyik legnevesebb kódexében, a Botticelli által illuminált Divina Commediában a Purgatorium és az Inferno képein Vergilius a Hermelin-rend csuklyás köpenyében, a csuklya gallérján a rend láncával felékesítve vezeti Dantét.⁶⁶ Federicot és legidősebb (egyébként természetes fiát) Antoniot 1474 szeptemberében avatták a rend tagjává a nápolyi királyi kápolnában, ünnepélyes körülmények között, püspök által celebrált mise keretében. A szentlecke után a sekrestyében előbb a nápolyi udvar előkelői egy „turca” nevű keleties, bokáig érő fehér brokát köntöst adtak az új lovagra, majd a díszöltözetben visszatérve a szentélybe, kézcsókra járult a királyhoz, s az evangélium olvasása után I. Ferrante nápolyi király és fia, a calabriai herceg Federicora adta a rend egyik oldalán nyitott, földig érő hermelines vörös palástját, majd a püspök ékes beszédben méltatta az eseményt. A ceremónia után a király a herceg fiát, Antoniot is lovaggá ütötte, kardot kötött az oldalára, felékesítette egy drága láncsal, miközben elősorolta az okokat, amelyekkel kiérdemelte ezt a megtiszteltetést, végül apja példájának követésére buzdította.⁶⁷

⁶⁵ JUSTUS VAN GHENT (Joos van Wassenhoven)/Pedro BERRUGUETE: Federico da Montefeltro és fia portréja, 1480/81. Urbino, Galleria Nazionale delle Marche

⁶⁶ BAV Ms. Urb. Lat. 365

⁶⁷ *[u]ndici di Settembre volse dargli l'ordine dell'Armellino, che da loro soleva conferirsi a' Signori ed alle persone più congiunte, e più care. La mattina dunque destinata a quella solennità, apparata superbissimamente la Corte, un Vescovo cantò la Messa nella Cappella Reale, fra le cerimonie della quale dopo l'epistola Federigo accompagnato dal Duca di Calabria, e da molti altri Signori, e Baroni, se ne andò alla Sagrestia, ove gli fa posta indosso una Turca (così dicevano a que'tempi alcune robe lunghe in fino a' piedi, forse per esser fatte alla Turchesca) di damasco bianco, della quale vestito ritornò in Cappella, ed andò a baciare le mani al Re, che se lo fece sedere appresso. Cantato l'Evangelio, il Re ed il Duca così in piedi come erano, gli posero indosso di lor mano sopra la Turca un manto di raso rosso foderato di pelli d'Armellini aperto dall'uno de'latij e si lungo, che gli arrivava al tallone: ciò fatto, il Celebrante, con un sermone eloquentissimo e pieno, trattò dell'importanza di quel grado, e commemorò le qualità, che dovevano risplendere in coloro, a' quali veniva conferito, ed insieme il favore, che se ne conseguiva, poichè tra questi, ed il Re si contraeva titolo di fratellanza. Dato fine alla cerimonia il Re, chiamato Antonio, che a tutte queste cose era stato presente, cinse gli di sua mano al fianco la spada, e postagli al collo una preziosa collana, lo creò Cavaliere aggiungendo parole espressive delle cagioni, che lo movevano ad onorarlo, ed essortarlo*

A hermelin-impresa tovább öröklődött az urbinoi hercegségben, s Federico da Montefeltro unokája, Francesco Maria della Rovere (1490–1538) urbinoi herceg, illetve dédunokája, II. Guidobaldo della Rovere (1514–1574) pénzein, amelyeket a népnyelv és numizmatika *armellino* néven ismer,⁶⁸ a NUNQUAM mottó szerepel.⁶⁹ A hermelin a milánói udvarban is különleges kultuszt élvezett, Galeazzo Maria Sforza milánói herceg (1444–1476) ugyanis szintén tagja volt a lovagrendnek, így nem csodálható, hogy második felesége, Savoyai-Sforza Bona (1449–1503) 1490 körül készült és gazdagon illuminált óraskönyvében kétszer is feltűnnek a hermelinek, mégpedig az incipiten amint két hermelin a sziklás tájban játszik, illetve a bűnbánati zsoltárokat bevezető miniatúrán, ahol egy puttót látunk, mellette pedig egy kerítés-sel övezett réten négy hófehér hermelin ugránczik (9. kép).⁷⁰ Az utóbbi ikonográfia nem hagy kétséget a felől, hogy az Aragóniai-ház devizájáról van szó,

9. Savoyai-Sforza Bona óraskönyve, 1490 k. [WARN (szerk.) 1894, Pl. XLV. alapján]

10. Domenico Gagini: Tabernákulum I. Ferdinánd és Isabella di Chiaromonte ábrázolásával, 1458 k. (Dig. felv.)

Az Aragón-ház impresái között a gyémánthegy is megjelenik I. Ferrante reprezentációjában, ráadásul szakrális környezetben, a Castel Nuovo kápolnájának Domenico Gagini szobrász által 1458–1459 körül faragott márvány tabernákulumán (10. kép). A nápolyi vár kápolnájában máig fennmaradt alkotás fulkéjébe a Madonna szobrát helyezték, lábánál kétfelől a donátorok, feltehetően I. Ferrante király és felesége, Isabella Chiaromonte (Clermont), Beatrix királyné szülei térdelnek, s az architektonikus kompozíció talapzatán, az adományozókat ábrázoló plasztikák alatt, címerpajzsba foglalva, az Aragón-emblémákat vésték, a király alá az égő trónt, Isabella királyné oldalán a gyémánthegyet, ami lehet véletlen, de utalhat a nápolyi király és a francia lovagból lett itáliai gróf, Tristan de Clermont-Lodève (Tristan di Chiaromonte) és Katalin tarantói hercegnő lánya, Isabella Chiaromonte személyes jelvényére is. A

insieme a seguire l'esempio del Padre. BALDI 1824, III. 233–234.

⁶⁸ De ismerték *volpetta* néven is, mivel a hermelint rókanak nézte a 15. századi aragón impresát nem ismerő egyszerű nép.

⁶⁹ ZANETTI 1775–1789, I. 74–75.

⁷⁰ British Library, Add. Mss. 34294, f 1^r, f 213^r. WARN (szerk.) 1894, Pl. XLV.

nápolyi Museo Civico tulajdonában lévő kivételes szépségű szentségház devizái közül az égő trónus (spanyol: *siege perilous*, olasz: *sedia ardente*) bizonyosan az Aragóniai-házhoz kötődik, s az Arthur-mondakörhöz vezet vissza, a Kerekasztal körül ugyanis volt egy szék, amely a hősi tetteket véghez vivő, a Grált majdan fel-lelő tulajdonosára, Galahad lovagra várt, s ha valaki más ült bele, azonnal meghalt.⁷¹ Ilyen üres és veszedelmes trónra ült 1442-ben I. (V.) Alfonz, s ezt az impresát unokája, Ferrante is örökölte, sőt a Hermelin-rend láncán is szerepeltette.⁷² A Nápolyt elfoglaló spanyol származású I. Alfonz a Castel Nuovo diadalívén maga is egy *siege perilous*-on, azaz veszélyes trónuson ül, lábánál lángnyelvek, így a lángoló szék hódításának is szimbóluma.⁷³

Különös impresa a köles is, amelyet az Aragón-ház jelvényeként I. Alfonz is használt nem sokkal az után, hogy a nápolyi trónt elfoglalta.⁷⁴ Nagylelkű Alfonz nápolyi király már korábban is fontosnak tartotta a köles-devizát, ezt bizonyítja, hogy az Aragóniai Márton Breviáriuma néven ismert kódex utolsó fóliójára, még mint V. Alfonz aragóniai király, imádkozó képmásának négy sarkába egy-egy kölest, illetve nyitott könyvet és lángoló trónt festetett meg a 15. század legelején (*II. kép*).⁷⁵ A köles a Castel Nuovo diadalívének I. Alfonz triumfusát ábrázoló frízén is látható, mégpedig a diadalmenet háttéréül szolgáló architektonikus elemeken. Az épületboltozat sarkaiban két kölest ábrázoltak, az egyiken négy, a másikon öt kalással.⁷⁶ I. Alfonz köles-emblémája, amelyet hazájából, Aragóniából hozott magával Nápolyba, hasonló iko-nográfiával jelenik meg Mátyás budai csem-péjén is.

11. V. Alfonz és emblémái Aragóniai Márton király Breviáriumában, 15. sz. eleje (BnF Ms. Rothschild 2529. fol. 444. Dig. felv.)

Régészeti leletek bizonyítják ugyanis, hogy a valenciai királyi palota padlóját a 15. század elején Aragón-emblémákkal díszített majolikacsempék díszítették, így a köles-deviza a következő latin mottóval: „*Iusticiam serva et fove pauperem*” (= Őrizd az igazságosságot és óvd a szegényt), illetve az Artúr-monda-

⁷¹ A veszélyes szék-embléma és az Artúr-mondakör kapcsolatához vö.: BELTRÁN 2008

⁷² GRIERSON–TRAVAINI 1998, 14.

⁷³ WOODS–MARSDEN 2000, 50–54., III. 3.7

⁷⁴ *[[I]a casa d’Aragona fa per antica impresa il Miglio*. AMMIRATO 1598, 113.

⁷⁵ Bibliothèque Nationale de France, Paris (A továbbiakban BnF), Roth (Ms. Rothschild) 2529. fol. 444^v

⁷⁶ ROLFS 1907, I. 85.

körből kölcsönzött veszélyes szék, katalán mottóval⁷⁷: „*Virtut apurar no 'm fretura sola*” (= Nem hiányzik az erény, hogy megtisztuljon),⁷⁸ valamint a Kanna-rend jelvénye (12–17. kép).⁷⁹

12-17. Padlócsempék a valenciai király palotából, 15. sz. első fele
(ALGARRA PARDO 1998 és BELTRÁN 2008 ábrái alapján)

⁷⁷ A spanyol mottók fordításánál HORVÁTH Emőke volt segítségemre, amiért köszönettel tartozom.

⁷⁸ A valenciai Museo Nacional de Cerámica y de las Artes Suntuarias „González Martí” gyűjteményéből származó köles- és a veszélyes szék-emblémás csempék kiállítva (katalóguson kívül) a *Királylányok messzi földről – Katalónia és Magyarország a középkorban* c. kiállításon a Magyar Nemzeti Múzeumban (2009 szeptember–december).

⁷⁹ ALGARRA PARDO 1998, 147., 14.; 16. kép (160.)

Az 1480-as években Budán készült majolikalapokon a nápolyi Aragónok Nagylelkű Alfonztól származó legősibb emblémái jelennek meg, amelyeket az Aragóniai-házban közös örökségnek tartottak, s feltételezhetően a dinasztiahoz való tartozást reprezentálták. Az 1486-ban Rómában fiatalon meghalt Aragóniai János esztergomi érsek (1480–1485) 1484-ben Firenzében készült kódexeiben szintén megvannak ezek a jelvények, az ifjabb Seneca tragédiáit tartalmazó kötet címlapján a köles és gyémánthegy,⁸⁰ a szintén firenzei Horatius incipitjén a veszélyes szék és ugyancsak a gyémánthegy.⁸¹ Ugyanakkor Giovanni d’Aragona személyes impresái, a gyöngyfüzér és a nyílköteg, az 1480-as évek elején a Rómában(?) másolt és illuminált Valerianus Maximus-kódex címlapján is szerepelnek.⁸² Ugyancsak a személyes mottók (nyílköteg és gyöngyből fűzött rojt) kerültek be az 1478-ban Firenzében illuminált és az „Omnium rerum-másoló” által kalligrafált Josephus Flavius-kódexbe Aragóniai János spanyol mottóival: BIEN ELIR – POR BIEN FINIR (jelentése kb.: Jó választás kell a jó kimenethez).⁸³ Ugyanezek a mottók (és három további: „Sustinire”,⁸⁴ „Arboesser extremos” és „Remedar es furza”) olvashatók a Valenciában őrzött latin Aristoteles-kódex miniatúráin is, amelynek címlapján Aragóniai János főpapi címerét halála után átfestették a nápolyi királyi címerre.⁸⁵

Dárdák és üstök

A budai csempéken szereplő további emblémák, mint a dárdaköteg vagy a lángoló üst is minden bizonnyal a Sforzákkal és az Estékkal rokonságban álló nápolyi Aragóniai-házhoz köthetők. Két keresztbe tett dárdaköteg a 16–17. századi emblematicai irodalom szerint eredetileg Pietro Loredan velencei nemes és törökverő hadvezér (†1439) impresája volt NON SUN TALES AMORES (= *Nincsenek ilyen barátságok*) spanyol mottóval, s az összefogást, barátságot, szövetséget jelképezte.⁸⁶ Ugyanezt az impresát – két kötéllel összefűzött dárdaköteg és spanyol mottó: NON SON TALES NUS AMORES (= *A mi szerelmünk/barátságunk nem ilyen*) – tulajdonítják hasonló nevű 16. századi rokonának, a dózsénak is megvá-

⁸⁰ Biblioteca Universitaria de Valencia, Ms 51 (olim 818). GARCIA 2009, 477.

⁸¹ Biblioteca del Real Monasterio de El Escorial, Cod. T. II. 5. GARCIA 2009, 479.

⁸² New York Public Library Spencer Ms 20. GARCIA 2009, 475.

⁸³ JOSEPHUS Flavius: *De Antiquitates Judaicae and Vetustate Judaica*. British Library, Ms Harley 3699. f. 1.; f. 132^v

⁸⁴ A SUSTINIRE-lemma a new yorki Valerius Maximus-kódex incipitjén is szerepel. New York Public Library Spencer Ms 20. GARCIA 2009, 475.

⁸⁵ Biblioteca Universitaria de Valencia, Ms 388 (olim 828). Glíptica 2001, 178. Címlapját közli: GARCIA 2009, 477.

⁸⁶ *Petrus Loredanus Venetorum Reip(ublicae) Dux. Duo hastarum manipuli vincti concordiam viresque iunctas multorum vincula, amorem significant*. TYPOTIUS 1601–1603. III. 13.; Az emblémát az egyik legismertebb, többször kiadott 17. századi gyűjtemény tulajdonosa nélkül, de hasonló mottóval említi: FEUILLE 1691, 44.

lasztott Pietro Loredannak (1567–1570), ahol a kötél a szerelmet vagy barátságot, a lándzsák az erőt jelentik. Az impresa ugyancsak feltűnik a 16. század közepén reneszánsz stílusban átépített nyugat-franciaországi kastély, a Château de Dampierre-sur-Boutonne emblémadíszai között.⁸⁷ Az impresának azonban köze van az Aragóniai-házhoz is, hiszen a Nápolyi Királyság területén, Leccében született történész és emblematikai szerző, Scipione Ammirato (1531–1601) említi *Il Rota c.* emblemmáskönyvében, hogy „a király” a *Duchescánál* az alábbi impresát használta: nyílköteg a NON SON TALES AMORES (= *Nincsenek ilyen szerelmek*) spanyol nyelvű mottóval.⁸⁸ „A király” nem más, mint I. Ferrante nápolyi király fia és Beatrix magyar királyné fivére, Alfonz calabriai herceg, II. Alfonzként nápolyi király (1494–1495), aki Ippolita Maria Sforza (1446–1484) hercegnővel kötött házassága után (Milánó, 1465) hitvesének gyönyörű palotát építtet a nápolyi Castel Capuano kastély kertjében „La Duchesca” (*duchesco* = hercegi) néven. A csodálatos, azóta elpusztult reneszánsz épületről és parkjáról Paolo Giovio is megemlékezett egyik kéziratban maradt művében (*Dialogus de viris et foeminis aetate nostra florentibus*).⁸⁹ A Pietro Loredan velencei hadvezérnél eredetileg (katonai) szövetséget és barátságot jelképező impresa Alfonso calabriai herceg és a reneszánsz egyik ünnepezt itáliai hercegnője, Ippolita Maria Sforza jegyajándékként épült nápolyi villájában már bizonyára a szerelem, a házassági kötelék szimbóluma lett, s talán ilyenként került a budai vár csempéire és Beatrix királyné Psalteriumának miniatúrájára is.

A spanyol mottót a Gonzagáknál is megtaláljuk Mantovában, feltehetően Isabella d’Este, Beatrix magyar királyné unokahúga „vitte magával”, a mantovai hercegi palotában még a 17. században is ismeretes, a festő Francesco Borgani 15 impresát festett fel Vincenzo Gonzaga mantuai herceg (1594–1627) emblemmás termének (*Camera delle Imprese*) falára, köztük két keresztbe tett dárdaköteget a mottó szokatlan változatával (*Non son letales* = Nem halálosak).⁹⁰

Az aragón emblémák, köztük a dárdaköteg, több Alfonso calabriai hercegnek, a későbbi II. Alfonznak készült kódex miniatúráján is megjelennek, így a Ferrante király könyvtárának maradványát őrző Valenciái Egyetemi Könyvtár több kéziratban is.⁹¹ A Ferrante nápolyi udvarának szolgálatában álló miniatúrokk, Cristoforo Majorano (1470–1480 körül) és a velencei származású Joan Todeschino (1494–1495) festették idősebb Plinius olasz nyelvű (befejezetlen) kötetéhez azokat a keret-miniatúrákat, amelyeknek díszai között az aragón emblémák is

⁸⁷ ANGELIS 1983

⁸⁸ *Poco diuerfa impresa è quella: ch’è nella Duchesca & è pur impresa di Re: che è vn fascio di strali, con le parole NON SON TALES AMORES.* AMMIRATO 1592, 115.

⁸⁹ DE LUCA 2001

⁹⁰ *14. Un fascio di frecce, e il motto: Non son letales.* Archivio Storico Lombardo V. (XV.) (1888), 27.

⁹¹ Glíptica 2001, 184–191.

feltűnnek, a gyémánthegy, a „veszélyes szék”, a női páróka, számszerij felhúzószerkezete és a pókháló, illetve a *dárdaköteg* a „NO SON TALES AMORES” jelszóval.⁹²

18. A nápolyi Aragónok és emblémájuk 17. századi metszeten, 1679 (PALAZZI 1679, 184. alapján)

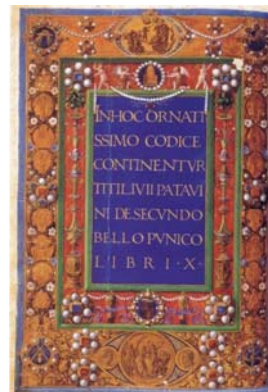
A dárdaköteget az emblematikai hagyomány is II. Alfonzhoz, Aragóniai Beatrix fivéréhez kötötte, így Giovanni Palazzi velencei történész, pap, jogtudós és emblematikai író (1640–1703) „Aquila Austriaca” c. emblémákkal illusztrált történeti munkájában a nápolyi királyt a dárdaköteggel és a mottó spanyol változatával (NON SON TALES ACHELAS D’AMOR) reprezentálja, ugyanakkor apjával, I. Ferdinánddal a jól ismert hermelines devizát társítja, a hermelinből azonban az évszázadok alatt foltos csacsi(?) lett. Az nápolyi Aragónokat ábrázoló metszeten II. Alfonz fiát, II. Ferdinándot vagy Ferrandinot pedig dédnagyapja, I. Nagylelkű Alfonz diadalszekerével jellemzi (18. kép).⁹³

Ugyancsak I. Ferrante fiának, Alfonso calabriai hercegnek készült 1475–1478 között, de nem Nápolyban, hanem Firenzében, az az olasz fordítású Livius-kódex, amelynek címlapjára a kor talán legkiválóbb miniátora, Mariano del Buono festette meg az Aragón-ház impresáit, a gyémánthegyet, a nyitott könyvet és a kölest. A címlap alján azonban, azon a helyen, ahol a tulajdonos vagy megrendelő címerét szokták elhelyezni, egy különös impresát tart két puttó, a spanyol házokról

⁹² Universitat de València, Biblioteca Universitaria, Ms. 691 (Olim: 787). Glíptica 2001, 188–191.

⁹³ PALAZZI 1679, 184.

ismert rácsos (mór) balkont a következő mottóval: „*Amor m'incende et mi struggie*” (= A szerelem, amely lángra gyújt és gyötör). Ugyanez a mottó a díszes kézirat incipit-lapjának miniált keretében is feltűnik, mégpedig a hermelin-deviza jelszavaként.⁹⁴ Az olasz mottó versrészlet, mégpedig Petrarca egyik szonettjéből való,⁹⁵ igazolva, hogy a szerelem fontos szerepet játszik az impresák világában, gondoljunk csak arra, hogy a házastársak gyakran készítették közös jelvényt és mottót eküvőjük alkalmával. Az impresák kultusza, tematikája ugyanúgy a lovagi eszményben, udvari kultúrában gyökerezett (nem véletlen a veszélyes szék és az Artúr-mondakör kapcsolata!), mint ahogyan a szerelem is. A valenciai gyűjtemény egy másik, szintén Alfonso calabriai hercegnek (s így hitvesének, Ippolita Maria Sforza milánói hercegnőnek) készült Livius-kódex címlapjának keretébe a „klasszikus”, a nápolyi udvarban is tovább élt aragón devizákat (veszélyes szék, köles, gyémánthegy) négy sorozatban komponálta meg a firenzei miniátor, Gherardo di Giovanni del Flora (v. Fora) 1480–1490 között, a keret sarkaiba pedig a női parókat, az arany gombolyagot, a pókhálót(?) és a mottós lándzsákat helyezte. A miniált lap belső keretének díszei között kétszer is feltűnik a dárdaköteg az említett szerelmes mottóval, s a főhelyen, a belső keret felső szélén, a címerrel egy vonalban, gyöngysorral keretezve a lángoló trónt ábrázolták (19. kép).⁹⁶

19. Alfonso calabriai herceg emblémái a valenciai Livius-kódexben, 1480 k. (Glíptica 2001, 182. alapján)

Alfonso herceg, Aragóniai Beatrix fivére részben ugyanazokat az emblémákat rendelte meg említett díszes kódexeibe, mint a magyar királyné a wolfenbütteli Psalterium emblémakoszorújába, van azonban a későbbi II. Alfonz nápolyi királynak egy olyan kéziratot könyve, amelynek emblémái különösen fel-

⁹⁴ Universitat de València, Biblioteca Universitaria, Ms. 386 (Olim: 757). 184–187. A British Libraryben két további Nápolyban készült kódexet őriznek Alfonso herceg könyvtárából, a Catullus-kötet incipitjén (British Library, MA Burney 133, f. 1.) a címer helyén a lángoló trón jelenik meg, de a keretben feltűnnek egyéb emblémák is (paróka, arany virágok stb.). Joannes Jovianus Pontanus, Nagylelkű Alfonz fiai, így I. Ferranta király nevelője, a nápolyi Accademia Alphonsina vezetője Partenopeius c. művének Nápolyban másolt kiadásában (British Library, MA Burney 343, f. 1.) ugyancsak szerepelnek II. Alfonz emblémái (paróka, íjfelhúzó, pókháló, dárdaköteg).

⁹⁵ *D'un bel, chiaro, polito e vivo ghiaccio / move la fiamma che m'incende e strugge, / e sí le véne e 'l cor m'asciuga e sugge / che 'nvisibilmente i' mi disfaccio.* PETRARCA: CCII. szonett 1–4.

⁹⁶ Universitat de València, Biblioteca Universitaria, Ms. 384 (Olim: 763). Glíptica 2001, 182–184.

20. Alfonso calabriai herceg emblémái a párizsi Ptolemaios-kódexben, 1480 k. (BnF Ms latin 4802 f. 1r. Dig. felv.)

tűnő hasonlóságot mutatnak a wolfenbütteli kódexszel,⁹⁷ mégpedig a Francia Nemzeti Könyvtárban őrzött Ptolemaios-kódex (20. kép).⁹⁸

A kéziratot a Federico Montefeltro könyvfestő műhelyében is működött firenzei művész, Francesco Rosselli miniálta az 1470-es években. Nem lehet véletlen, hogy Beatrix kódexének miniatúrái szintén a firenzei könyvfestő alkotásai, aki 1478 előtt működött részben Firenzében, részben Urbino-ban.⁹⁹ Alfonso calabriai herceg párizsi Ptolemaios-kódexének incipitjén, a keretbe az alábbi aragónai devizákat festette meg a művész: paróka, arany virágcsokor, nyitott könyv, gyémánthegy, a szöveghasábok között pedig felül egy mondatszalogot, alul pedig egy gyökeres növényt (kölest) helyezett el. Beatrix Psalteriumához éppen a

mondatszalog kapcsolja fivére Ptolemaios-kódexét, ebben ugyanis a mondatszalagra az Aragóniai-háznak még spanyol földön született, spanyol nyelvű mottóját írták: ANTE SIEMPRE ARAGORA (= Aragónia mindig elől),¹⁰⁰ s ugyanezt a jelmondatot írták a magyar királyné devizájára is. A ritka embléma mellett egy másik, nehezen azonosítható embléma is közös a két Francesco Rosselli által miniált kódexben, mégpedig egy különös, 5 hurokból álló ábra, amely Alfonso egyik valenciai kódexében is látható. Ez az impresa nem más, mint az öt hurokból álló pentagram vagy Salamon-csomó. Ez a ritka embléma bizonyítja, hogy a két testvér, a nápolyi trón várományosa és Magyarország királynéja ugyanannál a miniatornál, ugyanazokat a ritka családi emblémákat rendelte meg kódexébe, s talán ugyanabban az időben (1476/78 körül), hiszen Rosselli minden bizonnyal 1478 előtt alkotta a miniatúrákat, a Beatrixét azonban 1476, vagyis Hunyadi Mátyással kötött ház-

⁹⁷ HAB Cod. Guelf. 39. Aug. 4°

⁹⁸ BnF, Ms latin 4802

⁹⁹ Pócs 2008, 148–152.

¹⁰⁰ Helyesen: ARAGONA. BnF, Ms latin 4802 f. 1.

ságának éve előtt nem készíthette.

Ugyanez az örökkévalóságot s egyéb misztikus tartalmat kifejező csomót a harmadik testvér, Giovanni d’Aragona impresájaként is lefestették egy nem sokkal később illuminált kódexben. Aragóniai János esztergomi prímás, salerno érsek, bíboros, a család bibliofil hagyományait követve szintén kora egyik legnevesebb könyvgyűjtője volt, s a Firenzében 1482-ben készített olasz fordítású Eusebius-kódexe incipitlapjának keretében medalionba foglalva láthatjuk a Salamon-csomót, együtt a főpap jól ismert, három buzogányból álló emblémájával.¹⁰¹ A pentagram ugyancsak együtt szerepel a nápolyi aragón címerrel, illetve a nyitott könyv- és veszélyes szék-emblémával a főpap Vergilius-kódexének címlapján, amelyet 1478. évi bíborossá választásakor kapott apjától, a nápolyi királytól, vagy fivéréától, a calabriai hercegtől.¹⁰²

Mátyás budai palotájának majolikacsempéin feltűnik egy különös impresa is, a lángoló üst, amely a corvin-kódexekből ismeretlen. A 16. századi emblémás könyvek II. Francesco Gonzaga (1466–1519) mantovai örgróf jelvényeként azonosítanak egy olvasztóüstöt (olaszul: *crogiolo* v. *crogiuolo*), amelyben aranyrudacsok égnek, mégpedig bibliai mottóval: PROBASTI ME DOMINE, ET COGNOVISTI („Uram, Te megvizsgálasz és ismeresz engem”, Zsolt. 138/139,1). Az örgróf mint a Szent Liga által megbízott condottiere ugyanis a harcolt a Nápolyt is elfoglaló VIII. Károly francia király csapatai ellen, de azzal vádolták meg, hogy 1495. június 27-iki fornovo-i ütközet után segített a vereséget szenvedett franciáknak a menekülésben, sikerült azonban tisztáznia magát, s ártatlanságának bizonyítékaként választotta ezt az impresát és mottót.¹⁰³ A feddhetetlenséget és lelki tisztaságot

21. A „crogiolo-impresa” (Fitzwilliam Museum, Dig. felv.)

¹⁰¹ British Library Ms. Harley 4965 f. 5.

¹⁰² Biblioteca del Real Monasterio de El Escorial, Cod. S. II. 19. GARCIA 2009, 473.

¹⁰³ *Metterò mano hora à quegli, che hanno auanzato glialtri di fama e di gloria, fra’ quali stimo il primo Francesco di Gonzaga Marchese di Mantoua, il quale riuscì famosissimo per la giornata del Tarro, e per la vittoria della co[n]quista del Reame di Napoli per lo Re Ferrandino, essendo stato il detto Marchese di Mantoua calumniato appresso il Senato Vinitiano, (del quale egli era Capitano generale) da alcuni maligni e inuidiosi, poi che si fu chiarissimamente giustificato e purgato, vsò per impresa come cosa, che molto quadraua à suo proposito, vn Crociuolo al fuoco pieno di verghe d’oro, nel qual vaso si fa certa pruoua della finezza sua, con vn bel motto di sopra, tratto dalla Scrittura sacra: PROBASTI ME DOMINE, ET COGNOVISTI; volendo intendere anchora la seguente parola; cioè, SESSIONEM MEAM. Perche quei calu[m]niatori haue[n]do detto, ch’el Marchese in quella giornata haueua voluto sedere sopra due selle; cioè seruire i Signori Vinitiani col fiero combattere, e il S. Lodouico Sforza suo cognato, col*

kifizető impresa a Francesco Gonzaga által a 16. század elején épített mantovai San Sebastiano palota egyik termének is nevet adott (*Sala/Camera del Crogiolo*). Felesége, a reneszánsz egyik ismert „nagyasszonya”, Isabella d’Este (1474–1539), akinek anyja Beatrix magyar királyné nővére, Aragóniai Eleonóra volt, férje halála után is használta a *crogiolo*-emlévét, így az 1524 körül készült majolika étkészletén is (21. kép).¹⁰⁴ Fiuk, II. Federico Gonzaga mantovai herceg is örökölte a lángoló üstöt, az 1520-as években épült Palazzo Te nevű mantovai palotájának impressa-termének (*Camera delle Imprese*) freskóján a Gonzaga-devizák között a *crogiolo* is feltűnik.

A lángoló üstöt azonban már korábban is használták a Gonzagák, mégpedig Gianfrancesco Gonzaga (1443–1496) Rodigo grófja, Sabbioneta és Bozzolo ura, aki a portréjával díszített, Pier Jacopo Alari Bonacolsi „l’Antico” mantovai udvari művész által alkotott érem hátoldalára egy lángoló üst-emlévét veretett PROBITAS LAVDATUR (= A becsületesség dicsértetik) mottóval (22. kép).¹⁰⁵

22. A lángoló üst-emlévű Gianfrancesco Gonzaga gróf éremén, 1480 k. (Rossi 1888, XII/3 alapján)

Gianfrancesco, a Gonzagák grófi oldalágának megalapítója, sok évig katonaként szolgált a Nápolyi Királyságban, s dél-itáliai katonáskodása során ismerte meg feleségét, Antonia del Balzo altamurai hercegnőt (1441–1538), akinek

nővére, Isabella, az utolsó nápolyi Aragón, I. Frigyes (Federico d’Aragona 1496–1501) felesége lett. A közel száz évet élt Antonia del Balzo (1461–1538) szoros rokonságban állt Aragóniai Beatrixszal, ugyanis Sancia di Chiaromonte copertinói grófnő, Beatrix anyai nagynénje és férje, Francesco del Balzo andriai herceg unokája volt, fiuk, Pirro del Balzo Altamura és Andria hercege (†1487) révén, aki részt vett az I.

tempo reggiar dopò la giornata, lascia[n]do di seguitare i Francesi mezi rotti, nel qual caso esso no[n] hebbe colpa; perche fu tutta del Conte di Gaiazzo, che si volse far grato alla casa di Francia, sapendo di non farne dispiacere al Duca Lodouico; che non desideraua veder totalmente vincitori i Signori Vinitiani; acciò che disfatti i Francesi, vittoriosi non andassero per occupar lo stato di Milano, da lor desiderato fin dal tempo del padre, e del Duca Filippo. GIOVIO 1574, 77–79.

¹⁰⁴ Majolika tányér Isabella d’Este étkészletéből, 1524 körül. Festette: Nicola de Gabriele Sbraghe da Urbino. Fitzwilliam Museum, Cambridge. Applied Arts, Acc. Nuber: EC.30-1938 (47188)

¹⁰⁵ Rossi 1888, 436.; Tav. XII/3

Ferrante ellen 1485-ben kirobbant ún. „bárók összeesküvésében”, ezért kivégezték. Antonia del Balzo, aki unokahúga volt a nála csupán négy évvel idősebb Beatrix magyar királynénak, 1479-ben ment férjhez Sabbioneta grófjához, Ludovico Gonzaga mantovai örgróf fiához. Ráadásul Beatrix nagyanyja, Caterina Orsini del Balzo nagynénje volt Maria Donata Orsini del Balzonak (†1487 k.), aki Pirro del Balzo felesége, s így Antonia anyja lett. Így Beatrix (anyai ágon) és Antonia, Gianfrancesco Gonzaga sabbionetai gróf felesége több szálon is rokonságban voltak, hasonló volt életkoruk is, ráadásul mindketten a messze Északra mentek férjhez Dél-Itáliából, a nápolyi királylány 1476 telén Magyarországra, Antonia del Balzo 1479 nyarán, elhagyván a Nápolyi Királyságban fekvő várkastélyokat (Andria, Venosa, Altamura), Lombardiába, férje birtokaira (Sabbioneta, Bozzolo, Gazzuolo). A del Balzok egyébként nem tartották magukat kevésbé előkelőnek, mint az Aragónok, hiszen egyenesen a Háromkirályok egyikétől, Boldizsártól származtatták családjuk eredetét.¹⁰⁶

A lángoló üst éppen a Giovan Francesco Gonzaga és Antonia del Balzo házassága alkalmával vert említett érmen jelenik meg, melynek párja Antoniának készült, a hercegnő portréjával, a hátlapon a remény istennőjével.¹⁰⁷ A lángoló üst-impresát, a budai palotához hasonlóan, Gianfrancesco Gonzaga gróf is használta udvari reprezentációjában, a majolikapadlóra festve, ezt igazolja, hogy az 1880-as években a lombardiai Gazzuoloban, a Gonzagák grófi ágának egykori székhelyén, még láthatóak voltak a lángoló üstöt és az éremről ismert mottót ábrázoló padló-csempék.¹⁰⁸ A 17. századi, barokk stílusban épült gazzuoloi San Rocco kápolna padlójába feltehetően másodlagosan építették be azokat a majolikacsempéket, amelyek eredetileg a Gonzagák 15. századi palotáját díszíthették.

A „crogiolo” azonban korábbi, s úgy tűnik, nem II. Francesco Gonzaga és neje, illetve Gianfrancesco Gonzaga gróf használta először, hiszen Isabella d’Este nagyapja, I. Ferrante király említett udvaronca, Masuccio Salernitano ugyanezt az impresát írja le az Ippolita Maria Sforzának ajánlott, először 1476-ban Nápolyban kinyomtatott Novellinojában,¹⁰⁹ mint a milánói Visconti–Sforza hercegnő, Aragónó-

¹⁰⁶ ZANETTI 1775–1789, III. 68.

¹⁰⁷ Uo. III. 122.; ROSSI 1888, 436.; Tav. XII/5

¹⁰⁸ *Le medaglie dell’Antico si rinfrescono tutte a Gian Francesco Gonzaga, signore di Bozzolo e Sabbioneta e conte di Rodigo, terzo figlio di Lodovico Gonzaga marchese di Mantova e ad Antonia del Balzo sua moglie [...] MARCHIO*COMES*ROTI* Un fuoco ardente: sotto vi è nastro su cui inciso il motto – PROBITAS*LAVDATUR. [...] Anche queste è impresa personale de Gioan Francesco, che ho vista ripetuto in un quadrello di maiolica da pavimento, proveniente forse dal distrutto palazzo Gonzaga e che oggi è infissa nella facciata della chiesola de S. Rocco a Gazzuolo.* ROSSI 1888, 436.

¹⁰⁹ *Novellino del nobele materno poeta MASUCCIO GUARDATO DA SALERNO, intitolato a la illustrissima Ippolita d’Aragona e de’Visconti, duchessa de Calabria.* Napoli, FRANCESCO DEL TUPPO, 1476

niai Alfonz calabriai herceg hitvese maga alkotta jelvényét, amely viselője csorbítatlan tisztaságát fejezi ki.¹¹⁰

Bár a budai padlócsespe ikonográfiája eltér a Gonzagák olvasztótégely-emblémájától, hiszen az edényben nincsenek aranyrudak, a festett majolikapadlón megjelenő lángoló üst mégis leginkább az 1460-as és 70-es években Nápolyban született, majd a 16. század végén Ferrarában újjáéledt crogiolo-impresát idézi, amely a későbbi II. Alfonz nápolyi király hitvesétől, az 1465-be Nápolyba került Ippolita Maria Sforzától öröklődhetett férje nővérére, Aragóniai Eleonóra hercegnőre (1450–1493), aki 1473-ban ment nőül Ferrarába Ercole d'Estéhez. Eleonora, I. (V.) Aragóniai Alfonz unokája egyébként a spanyol nyelv és kultúra iránti affinitást és importálta Nápolyból a ferrarai hercegi udvarba, így Estei Ercole többek között egy spanyol (katalán) mottót választott magának (*No sufro más de lo que puedo* = Nem hordok többet, mint amennyit elbírok).¹¹¹

Ugyanezt a katalán jelmondatot egy 17. század elején megjelent spanyol szótár tevé-impresával ismeri,¹¹² Paolo Giovora hivatkozva, aki Estei Hippolit ferrarai bíbornoknak (1479–1520) tulajdonítja, mégpedig az elsőnek, kortársa, II.

Ippolito d'Este bíbornok (1509–1572) nagybátyjának, vagyis Beatrix királyné gyermekként esztergomi érsekké kreált unokaöccsének. Giovio szerint a ferrarai kardinális (és tegyük hozzá, a magyar főpap) szerelmi(!) impresaként viselte (23. kép).¹¹³ Természetes, hogy a nápolyi Aragónok spanyol (katalán) mottókat hasz-

*Poi che troppo il Cammel grauar le vene
Nó faccio Si sente di levarsi non dispone,
mas de lo Cofa fa l'huom: cui l'indicere pone
quepuedo. Tefo maggior di quel che si conniene.*

23. Estei Hippolit impresája, 1559/1574
(GIOVIO[SIMEONI] 1574, 132. alapján. Dig. felv.)

¹¹⁰ *Questo è chiamato il sacrario de la pudicizia, quale da tutta la deità celeste è stato consecrato ed eletto per proprio e comunemente de la nostra Ippolita Maria de' Visconti, de la quale tu hai tante carte repiene, e'l suo nome de continuo e meritamente con somme lode onori, celebri ed esalti. [...] E ultre ciò, raffigurarai le bande de giardino de ricchissimi drappi azzurri ornate, semenati a gorgioli (= crogioli), de verghe d'oro repieni, in mezzo de le calenti fiamme dimorare, raffinando la integrità e perfezione de l'oro: questa tale notevole insegna tu sai che essa diva madonna fa per sua conveniente impresa.* MASUCCIO 1874, 240.

¹¹¹ BERTONI 1903, 244.

¹¹² COVARRUBIAS 1995, 244. Editio princeps: SEBASTIÁN DE COVARRUBIAS: *Tesoro de la lengua castellana o española es un diccionario del española*. Madrid, LUIS SANCHEZ, 1611

¹¹³ *Hippolito de Este Cardinal de Ferrara zio del moderno [...] portò anchora per impresa*

náltak, hiszen a királyi ház megalapítója, V. Nagylelkű Alfonz aragóniai uralkodó előbb Valenciában rendezte be rezidenciáját, s csak 1443-tól lett Nápoly a székhelye. Alfonso „el Magnánimo”, hasonlóan kortársaihoz, képi ábrázolás nélküli jelmondatot is viselt reprezentációjában, a „*Seguidores vencen*” (= A követők győznek) katalán mottót mind valenciai, mind nápolyi palotájának majolikacsempéire ráíratta, az utóbbiakat minden bizonnyal Valenciából hozatta a Castel Nuovoba.¹¹⁴

A budai padlócsespe lángoló üstje azonban, ikonográfiáját tekintve, leginkább egy Medici-kódex miniatúráit idézi, mégpedig Lorenzo „il Popolano” de’ Medici leánya, Laudomia hóraskönyvének keretdíszzeit. Laudomia de’ Medici imakönyve 1502 körül készülhetett, ebben az évben ment férjhez ugyanis Francesco Salviatihoz, s a firenzei miniátorok, Attavante degli Attavanti, illetve Giovanni Boccardi és Mariano del Buono által festett kódex keretdíszzeiben több embléma (kígyó, növény, lángoló kandeláber) mellett a lángoló üst is megjelenik (24–25. kép).¹¹⁵ Bár a Szűz Mária-officiumokat tartalmazó kódex jó 20 évvel a budai majolikacsempék gyártása után szülehetett, talán a miniátor Attavante személye, aki a budai és a nápolyi udvarnak is dolgozott, összekapcsolhatja a Medici-lány és a budai udvar emblémáit, igaz, a lángoló üst a corvinákon nem, csak a padlócsespeken jelenik meg.

24–25. A lángoló üst-emblémák Laudomia Medici hóraskönyvében, 1502 k.
(British Library, Ms. Yates Thomson 30. Dig. felv.)

Ippolita Maria Sforza abban is mintát adhatott Beatrix magyar királynénak,

amorosa un Camelo inginocchiato carico d’una gran soma com un motto, che diceva: NON SVEFRO MAS DE LO QUE PVEDO; volendo dire alla dama sua, non mi date più grauezza di tormento di quel che posso sopportare. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 132–133.; GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon), 60.

¹¹⁴ ALGARRA PARDO 1998, 147., 17. kép (160.)

¹¹⁵ British Library, Ms. Yates Thomson 30

hogy amikor 1465-ben nőül ment I. Ferrante király fiához, Alfonso calabriai herceghez, a számára készült, s többek között egy népszerű 9. századi arab solymászati művet (*Moamin*) is tartalmazó kódexben a Sforza-család emblémáit is lefestették,¹¹⁶ így egy fehér galambot (ABNDROIT = A BON DROIT), két egymásba futó rózsatövet, egy fekete kantárt (HIC VERGHES NIT = ICH VERGESS NICHT), egy hegyet, tetején három fával (NIT SAIT = MIT ZEIT), egy aranykoronát babér- és pálmaággal, egy ágat birsalmával, valamint arany ecsetet MERITO ET TEMPORE devizával, egy csomóra kötött fehér kendőt¹¹⁷ rajta három egymásba kapcsolódó gyűrűvel,¹¹⁸ de az emblémák között feltűntek az Aragóniai-ház heraldikai színei (arany–vörös) is. A kódex egyben jelzi, hogy a Sforza-hercegisasszony Nápolyba vitt hozományához a családi impresák is hozzátartoztak. Egyébként a címeregyesítéshez hasonlóan a reneszánsz elit körében a házassulandók gyakran közös impresát alkottak, hogy lelki közösségüket ezzel is kifejezzék.

A családi devizák „összegyűjtése” az itáliai fejedelmi paloták majolika-csempéin is igen divatos volt a 15. század második felében, egy ilyen devizasorozat maradt fent a mantovai Palazzo Ducale Isabella d’Este hercegnő, mantovai őrgrófnő, Francesco Gonzaga felesége, Beatrix királyné unokahúga híres studiólójából (1494), amelyet ma a berlini Kunstgewerbemuseum őriz (26. kép).¹¹⁹ A Pesaróban készült

26. A Gonzaga-emblémák Isabella d’Este mantovai studiólójából, 1494
(Staatliche Museen zu Berlin, Kunstgewerbemuseum kiállításán.
Inv. Nr. 1888,392. D. Szabó Miklós felv.)

¹¹⁶ Biblioteca Angelica, Roma, Itsz.: 1461. GEORGES 2008, 53–54.

¹¹⁷ Minden bizonnyal a Kendő-rend jelvénye, de a Csomó-rendjelvény ikonográfiája is hasonló.

¹¹⁸ A Mediciek nevezetes emblémája.

¹¹⁹ Staatliche Museen zu Berlin, Kunstgewerbemuseum Inv. Nr. 1888,392. Kiállítva a Schloss Köpenick állandó kiállításán (2008)

csempéken a Gonzaga család tagjainak impresái láthatók: egy kutya pórázzal; fehér őz BIDER KRAFT (német, Wider Kraft = Ismét erő) mottóval, amely Brandenburgi Borbála, II. Gonzaga Lajos felesége devizája volt; egy szájkosár CAUTIUS (= Óvatosabban), II. Francesco Gonzaga impresája, egy kesztyű BUENA FE NON ES MUDABLE (spanyol = Igaz hűség nem változik) II. Lodovico Gonzaga hercegé, és egy hegy, tetején csiszolt gyémánttal és a görög AMŌMOS (= Hibátlan) felirattal, amely I. Francesco Gonzaga emblémája volt.¹²⁰

Mátyás emblémái: a holló (és a farkas)

Az impresák itáliai divatja magyarázza, hogy Mátyás egyértelműen az Aragóniai-ház reprezentációjának mintáját követte, ezt a Beatrix címerét övező impresakoszorú és a padlócsempék is kétségtelenné teszik. Míg azonban Beatrix, illetve az Aragóniai-ház többi tagja a dinasztia hagyományát ápolva, a családi emblémákat gyűjtötte egybe, ahogyan azok a Hermelin-rend láncán is együttesen tűntek fel, jöllehet az uralkodói család egyes tagjai jobbára saját kitüntetett impresával rendelkeztek, még ha reprezentációjukban használták is a család többi devizáját, a dinasztikus tradíció híján lévő Hunyadi Mátyás „egyszerre találta ki”, minden bizonnyal humanista tanácsadói segítségével, a morális jelentést hordozó 8 emblémáját. Mátyás, sok mással együtt, az uralkodói reprezentáció hasonló tartozékait sem örökölhette elődeitől, ezért kénytelen volt maga megteremtteni őket, nem használhatott ugyanis egyetlen emblémát, amikor feleségének, királyi öröksége folytán, több volt. Az impresákat azonban ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a címerreprezentációt, hiszen az (aragón) emblémás csempékhez teljesen hasonló majolikacsempék kerültek elő a budai várból (27. kép).¹²¹

Akinek azonban hirtelen nyolc emblémája kerekedik, annak (talán) egy

27. Mátyás címerei a budai vár majolikapadlóján, 1480-as évek (Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 9.17 alapján)

¹²⁰ MORETTI 2004, 54–55.

¹²¹ FÉNYES 2008, 355–357.; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 9.17.; BALLA 2008, 12., 1. kép

sincs igazán. A Mátyás-emblémákat körüllegő titokzatosság nemcsak a humanista enigmáknak tudható be, hanem eredetük homályosságának is. Feltűnő, és ismét csak az emblémák hirtelen, szervesen „kreációja” mellett szól az is, hogy a király egyetlen devizájának sincs mottója, pedig ez, ha nem is elengedhetetlen, de jobbra szükséges kelléke a főúri és fejedelmi impresáknak, hiszen az impresa-elmélet szerint a mottó a jelvény „lelke”, vagyis spirituális lényege. A jelmondat, a mondatzalag, sőt a monogram vagy betű különleges presztízst élvezett a 15. századi itáliai elit vizuális kulturájában, az előkelő nők férjük, családjuk mottóját, monogramját szövették vagy hímeztették díszviseletük drága kelméire, a mottó önmagában is betöltötte a deviza szerepét, sőt az előkelők újabb és újabb mottókat választottak, illetve „gyártattak” udvaruk humanista literátoraival. Így még inkább különös, hogy Mátyásnak nem volt igazi mottója, s emblémái nélkülözik a jelmondatot; ugyanakkor Beatrix királyné három mottóval is képviselteti magát a Bibliotheca Corvinana fennmaradt köteteiben, az egyik ráadásul görög nyelvű, ami kivételes kifinomultságra vall.

Mátyáshoz, dacára az embléma-sorozat használatának, csupán egyetlen „valódi” impresa (vagy embléma) köthető, vagyis olyan, amelyen az impresa figurának nevezett „teste” együtt jelenik meg a mottóval, kölcsönösen magyarázva egymást, utalva egyik a másikra. Ez az impresa egyetlen korabeli forrásban tűnik fel, mégpedig a sziléziai Boroszló nürnbergi származású jegyzője, Peter Eschenloer német nyelvű naplójában.¹²² Eschenloer a napló nyelvén, vagyis németül közli a mottót, ami természetesen nem jelenti azt, hogy az eredeti felirat is németül hangzott. A kutatás mind ez ideig értetlenül áll a különös impresa előtt,¹²³ amely a heraldikai reprezentációban nem szokatlan módon Mátyásnak a nápolyi királylánnyal tartott esküvői szertartásán a király „kamarásainak” (*Kämmerer*), vagyis belső szolgálóinak viseletén jelenik meg. A jelvényt gyöngyökkel hímezték a rövid damaszt ruházat ujjára, ezen egy szomorú, sőt gyászos emberke figurája fölött mondatzalag hordozta a német (vagy németül lejegyzett) mottót, „*Ich traur[e] und weiss nicht worum*” (= Gyászolok, és nem tudom, mit). Eschenloher leírása szerint Mátyás udvari szolgálói a ruhaujjukon *Liberei*-t viselnek a különös képecskével és mottóval, ez a szó pedig jelentheti a címerköpeny heraldikai színeit, a trombiták címeres zászlócskáját,¹²⁴ de rendjelvényt, emblémát vagy címet is,¹²⁵ így szere-

¹²² *Undir den hawffen woren des konigs son von Neapolis und des konigs son von Bossen, von leibe und pferden uffs czirlichste gecziret. Vor jn czogen IX knaben mit geliderten pferden adit bedacten von perlen und golde. Dornoch des konigis kemmerer in selberen czewmen, sregraiffen sporen und eisen geligeren mit kurczen damaschen claideren, uff iczlichem ermel eine liberey, mit eyne trawrigen mennlein un reyme, der lawtet „Jch trawr und wais nicht worumb”, von eitil perlen gestickt.* ESCHENLOER 2003, 997.

¹²³ HONEMANN 2003, 217.; KUBINYI 2008, 24.

¹²⁴ GRIMM 1854–1960. 16. köt. *Liberei*-címszó

¹²⁵ A francia *livrée* szóból származik, akárcsak az angol *livery*, amely nemcsak címerkő-

pelhet egy 16. század eleji dél-német címerkönyvben Zsigmond császár és király sárkányrend-jelvénye és III. Frigyes német-római császár betüemlélmája (A.E.I.O.U.) az uralkodói címerek között *Liberei* megnevezéssel.¹²⁶

Mátyás saját reprezentációjában használt emblémái, a gyűrű és a holló kivételével, nem találhatók meg a 16. századi emblematikai tradícióban, hiányoznak a kor emblémás könyveiből, talán éppen gyökértelenségük miatt, illetve, mert a király utódlása és dinasztialapítási kísérlete kudarcba fulladt, így nem volt örököse, akire királyságával együtt emblémáit is hagyományozhatta volna. A magyar történelem tragikus fordulatai sem kedveztek a Mátyás-emblémák ismertségének, hiszen a corvinákat csak a csekély számú humanista udvari elit ismerhette, Mohács után pedig még kevesebben, s az impresákkal ékesített budai majolikapadlón fél évszázaddal Mátyás halála után már egy másik világ és kultúra reprezentánsai tapodtak, ha a padlócsempék egyáltalán megérték Buda törökök általi elfoglalását.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Mátyás kimaradt volna a 16. század közepétől egyre-másra megjelent impresa- vagy emblémagyűjteményekből, igaz, kivételes reprezentáltságról sem beszélhetünk, ahogyan általában is elmondható, hogy a magyarországi elit csak elvétve jelenik meg ezekben a művekben, pedig a *respublica litterariában* státuszszimbólumnak számított, ha valakit emblémájával együtt jelenítettek meg. Alciato, Sambucus, Giovio emblematikai művei igazi bestsellerek voltak, egymás után több kiadásban, nem egyszer több nyelven is megjelentek, s nemcsak az emblémák kultuszát terjesztették, hanem viselőiket, az európai elitet is népszerűsítették.

Nem lehet véletlen, hogy az első szerző, aki Mátyás emblémáját felvette gyűjteményébe, Paolo Giovio (humanista néven Paulus Iovius) volt, hiszen a hírességek arcképeinek őrzésére alapított comoi múzeumában

28. Corvin Mátyás király portréja Paolo Giovio gyűjteményében, 1571
(GIOVIO 1571, 113. alapján. Dig. felv.)

penyt, illetve szolgák által viselt „libériát” jelent, hanem emblémát, címert is.

¹²⁶ *Liberey Kayser Fridrichs. Liberey Kaysser Sigmunds Ungarie Bohemie reg(is). Címerkönyv-kolligátum, Dél-Németország (Augsburg?), 1530 körül. Bayerische Staatsbibliothek München (a továbbiakban: BSB), Cod. icon. 391. f. 3^v*

(*Museum Iovianum*), majd a híres hadvezérekről először 1551-ben Firenzében

29. Mátyás király arcképe Ernst Lajos gyűjteményéből (TÓTH-SZABÓ 1906, 28. alapján)

megjelent fametszet-gyűjteményében is szerepeltette Mátyás reneszánsz portréját (28. kép).¹²⁷ A Tobias Stimmer által rajzolt portrénak egy másik változata is ismert, ahol a virágkoszorús, szőrmebéléses köpenybe öltöztetett reneszánsz fejedelem a kezében is tart egy virágszálat (29. kép).¹²⁸ Giovio a háborús hőstetteikről ismert férfiak között Corvin Mátyásról, Pannónia(!) királyáról nemcsak mint legyőzhetetlen hadvezérről, hanem mint nagylelkű, csodálatraméltó erényekkel felruházott uralkodóról szól, aki kortársait mindenben felülmúlta, így műveltségével is kiemelkedett közülük, egyszerre volt jártas a hadművészetben és humanista tudományokban.¹²⁹

Giovio volt az, aki I. Mátyás magyar király emblémájáról megemlékezett a „Dialogo” c. 1555-ben és 1556-ban megjelent munkájában,¹³⁰ de ez a mű még csak szöveget tartalmazott. Giovio Mátyás impresájáról készült, ekphrasisnak tekinthető leírása változatlan formában jelent meg következő, „Ragionamento” c. emblematikai munkájában (editio princeps: Milánó, 1559, következő kiadása: Lyon, 1561).¹³¹ Giovio nocerai püspök a kiadójával, Lodovico Domenichivel folytatott dialógusában két emblémát említ a

¹²⁷ GIOVIO 1571, 113.; E. KOVÁCS, 2005. 17.; Hunyadi Mátyás BTM 2008, Kat. sz. 4.16 (W. SALGÓ Ágnes)

¹²⁸ TÓTH-SZABÓ 1906, 28.

¹²⁹ *Matthias Corvinus Rex Pannoniae. Non invictis modo armis, sed magnitudine animi, admirabilique virtutum omnium concursu Matthias Corvinus Pannoniae Rex, cunctorum suae aetatis Regum decus superavit. [...] perpetuis et invictis armis undique sibi amplissimam laudem et gloriam parandam existimaret. [...] Eminebat in Matthia eruditum et grave perspicacis ingenii iudicium, quum rerum bellicarum omnis generis et literarum intelligentia polleret. Neque enim Regem aut Ducem absolutae virtutis et gloriae famam adipisci posse praedicabat, nisi literarum praesidio munitus, omnis aetatis instituta militiae, ipsaque antiquorum stratagemata ex historiis percalleret.* GIOVIO 1571, 113–114.

¹³⁰ GIOVIO 1555; GIOVIO, 1556²

¹³¹ GIOVIO 1559 (*Ragionamento, Milano*); GIOVIO 1561². A Dialógus számos szöveges és metszetekkel illusztrált kiadása megtartotta Giovio eredeti, a kor kedvelt párbeszédes formában szerkesztett szövegét.

magyar történelemmel kapcsolatban, az egyik Corvin (*Corvino*) Mátyás királyé, a másik „Szepesi” (*Schiepusiense*) János királyé.¹³² Corvin Mátyás és Szapolyai János király, akinek családnevét Giovio szepesi grófi címéből kölcsönözte, lettek légyen két különböző történeti korszak magyar uralkodói, mégis együtt, s minden más magyar hírességet kizárva kerültek be az európai elit impresáiról szóló munkába, az előbbi mint a megelőző évszázad legendás magyar királya, az utóbbi mint nem sokkal korábban meghalt, ezért Giovio korában kortársnak tekinthető magyar király és „trónbitorló”, ami a 16. század közepének humanista közvéleménye előtti kivételes ismertségüket bizonyítja.

Giovio a két magyar királyt azok között sorolja fel az impresák elméletéről és klasszifikációjáról szóló munkájában, akiknek személyes jelvényük megegyezik családi címerükkel, így Mátyás hollója és János király farkasa címerükben is szerepel. Giovio Mátyást a címerével, ráadásul nevével (*Corvino*) is megegyező impresa viselésének példajaként említi, s az ilyen allúzív emblémák választását „conformità”-nak nevezi, ami megegyezést jelent, ugyanakkor utalhat arra is, hogy a magyarországi uralkodói elit nem viselt valódi személyhez kötődő impresákat, ez a 14. század végén Burgundiából, majd Itáliából indult udvari divat nem ért el Budáig. Giovio szerint a „nagy” (*gran*) Mátyás király mottó nélküli impresája, a holló erőt és hatalmat megtestesítő madár, ugyanakkor a tehetség és kivételes életerő jelképe, vagyis a humanista szerző ugyanezen erényeket tulajdonítja a nagy uralkodónak.

A holló kivételes, a címerreprezentáción is túlmutató státusát egyébként már Mátyás udvari és udvarában megforduló humanistái is felismerték, sőt, mint ismeretes, ők tették Hunyadi János fiát római ősökkel dicsekedhető *Corvinus* Mátyássá.¹³³ A holló mint személyes jelvény Mátyásnál sok tekintetben betöltötte azt a funkciót, amelyet a francia és itáliai elit körében az *impresa*, ezt igazolja Callimachus Experiens (Filippo Buonaccorsi, 1437–1497) itáliai származású, majd Kázmér lengyel király szolgálatába állt humanista¹³⁴ költeménye, amelyben a len-

¹³² *Sono alcuni grandi, che nelle imprese loro seguono la conformità ò del nome ò dell'arme loro, come fece il gran Mathia Coruino Rè d'Ungheria, il quale portò il coruo per impresa; vccello di forza, ingegno e viuacità singolare; e chi portò l'arme propria; come fu il Signor Giouanni Schiepusiense, fatto Rè d'Ungheria per fauore di Solimano Signor de' Turchi, e per affettione d'alcuni baroni del Regno coronati in Alba regale. Esso portò per impresa vna Lupa con le poppe piene, che fu anchora l'arme del padre, ma egli v'aggiunse il motto composto con conueneuole argutia dal Signor Stefano Broderico gran Cancelliere del Regno, che diceua: SVA ALIENAQUE PIGNORA NVTRIT, volendo dire, che riceuaua in gratia quagli anchora, che gli erano stati contrari. GIOVIO 1556, 92–93.; GIOVIO 1561 (Ragionamento, Venetia), 129–130.; GIOVIO 1574, 146–147.*

¹³³ KULCSÁR 1990; PIETRO LOMBARDI 200, 158. és 5–8. jegyzet

¹³⁴ HUSZTI 1927

gyel uralkodó által budai követségbe küldött szerző 1478 körül a hollót III. Frigyes német-római császár, Mátyás ellenfele sasmadarával veti össze.

*Callimachus Experiens:
De coruo Mathie regis et aquila Caesarea*

*Non tibi placeas superbiasue,
Quod Iouis famula et ministra fulmen
Illeso uehis ungue porrigisque,
Nam custos tripodum comesque Phebi
Est ales tibi preferenda multum:
Tu terres, agitas, laccessis, uris
Mortales, melior sed ille lucis
Dodone aut Libie eruantis antro
Augur seu liquido euolans ab ortu,
Leuorsum tueat arcticum sub anguem
Seu dextra petet Africum Canopum:
Alis fatidicis et ore sacro
Parcarum reserat latentiora
Scita, ne sinit inscias futuri
Mentes sollicito pauore frangi.
Aut spe non solidum eleuare plausum.*¹³⁵

Az összehasonlításból természetesen az utóbbi madár kerül ki megszégyenülve, hiszen a holló Apollón kísérője, a jövendőmondás „szent csőrű” madara, aki a Párkák titkait felfedve segít a halandóknak az ismeretlen jövőtől való félelmüket megtörni. A sas ellenben, jóllehet Iuppiter madara, megfélemlíti, ingerli az embereket.

A holló emblémaként is reprezentálta Hunyadi Mátyást, nemcsak címerátlatként, hangsúlyosan embléma-funkcióban jelenik meg a Didymus-corvina címlapján.¹³⁶ A miniatúrán Mátyás és Beatrix ugyanúgy térdel a Szent Jeromost ábrázoló tondót magába foglaló épület pilaszterei előtt, mint Ferrante és Isabella királyné a nápolyi tabernákulomon. A Didymus-címlapon a királyi pár mögött egy-egy trófeumokkal díszített pilaszter áll, Mátyás fölött a trófea-füzér csúcsán égő kandeláber, Beatrix oldalán a pilaszterfő alatt a gyűrűs holló.

A holló mint a Hunyadiak címere ismert volt a 16. századi emblémás-

¹³⁵ Közli: HUSZTI 1927, 23–24. (319–320.)

¹³⁶ PÓCS 1999/2000, 90–91.

könyvek szerzői előtt, Giulio Cesare Capaccio még azt is tudta, hogy Hunyadi János a családi holló mellé az erős, koronás oroszlánt is megkapta címerébe I. Ulászló királytól, mert hősiességével megtartotta Magyarország koronáját. Capaccio az ún. „besztercei oroszlán” adományozását azonban tévesen Hunyadi János (egyéb-ként Beszterce grófja) bécsi(?) grófi címéhez (*Conte de Vienna*) kapcsolta.¹³⁷

Míg Mátyás hollós impresájának nem volt jelmondata Giovionál, Szepesi (Szapolyai) János király családi címerével megegyező impresája már inkább megfelel az elvárásoknak, hiszen mottója is van, ráadásul Giovio kérésére maga Brodarics István kancellár, Giovio humanista barátja készítette.¹³⁸ János király, akit Szulejmán szultán támogatásával és bizonyos magyar bárók kívánságára koronáztak Székesfehérváron királlyá, impresájának felirata szerint *SUA ALIENAQUE PIGNORA NUTRIT*, vagyis farkasához hasonlóan nemcsak saját utódait, hanem idegenek kölykeit is táplálta, aminek Brodarics és Giovio szerint is jelképes értelme van, hiszen Szapolyai János ellenségeit is kegyébe fogadta, amikor uralkodó lett. Mind Hunyadi Mátyás, mind Szapolyai János magyar középnevesi családból emelkedett a „nemzeti király” rangjára, s az, hogy családi címerük változott át impresává, „régimódi” közép-európai uralkodóknak tünteti fel őket, akiknek nem volt módjuk, vagy nem akartak saját impresát, megelégedtek a családi jelvénnel. Giovio, úgy tűnik, nem tudott arról, hogy Mátyás számos olyan emblémát is használt reprezentációjában, amely különbözött a családi hollótól, ami ugyancsak azt igazolja, hogy a Mátyás-emblémák megmaradtak a szűk udvari reprezentáció keretében, nem lettek ismertté a tágabb közvélemény előtt, hiszen a magyarországi viszonyokat jól ismerő történetíró és humanista tudós sem tudott róluk.

Giovio a „Dialogo” következő kiadásaiban (1559, 1561)¹³⁹ a szöveg mellé már díszes reneszánsz ízlésű keretbe szerkesztett fametszeteket is mellékelte az impresákról, míg azonban a Mátyás és a János emblémájáról készült leírást változatlan formában publikálta, a metszetek között csak a Szapolyai-féle impresát közölte, Mátyás hollója, ismeretlen okból, kimaradt az illusztrációk

30. Szapolyai János impresája, 1559/1561 (GYULAI 2008/b, 149. alapján)

¹³⁷ *Leone de' coruini in Vngaria. Ladislao Re di Vngheria e di Boemia, hauendo dichiarato Conte di Vienna, Giouanni Coruino, oltre al Coruo, volse c'hauesse vn forte Leone il qual sostenesse vna Corona, hauendo egli con la sua fortezza sostenuta la Corona d'Vngaria.* CAPACCIO 1595, f. 16.

¹³⁸ Szapolyai János impresájáról bővebben: GYULAI 2009

¹³⁹ GIOVIO 1559 (*Dialogo, Lyon*), 129.; GIOVIO 1561 (*Dialogue, Lyon*), 137.

közül (30. kép).¹⁴⁰ Ugyanezt a metszetet 1574-ben is megjelentette Giovio a Gabriele Simeoni szerkesztésében publikált kiadványában,¹⁴¹ igaz, ovális formában és díszes keret nélkül (31. kép).¹⁴² Giovio (és Brodarics) azonban jelentősen átalakította a Szapolyai-címert, túl azon, hogy a növekvő címerállatból a metszeten is jól láthatóan teljes, lépő alakot kreáltak, a legnagyobb változás, hogy a címerképet *anyafarkassá* tették, az ekphrasisban duzzadó emlőkkel leírva és a fametszeten is így ábrázolva. A figura, vagyis az *imprese* „teste” és a mottó, vagyis a jelvény „lelke” együttesében ugyanis csak így fejezhetők ki Szapolyai emberi és uralkodói attitűdjét, az ellenségnek való megbocsátást és az iránta tanúsított kegyet. Ezzel az utalással egyértelműen a római mitológia anyafarkasát tették meg a Szapolyai-farkas előképének, igaz, nem említve a párhuzamot, de a *respublica litteraria* tagjai előtt kétség sem férhetett a jelkép tartalmát illetően.

31. Szapolyai János impresája, 1574
(GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 146. alapján)

Giovio dialógusait tartalmazó könyvét francia és spanyol nyelven is kiadták 1561-ben,¹⁴³ ugyanebben az évben pedig Guillaume Rouille, Giovio lyoni kiadója egy másik emblémás könyvet is megjelentetett, ezúttal olasz nyelven „Le Sententiose Imprese” címmel.¹⁴⁴ Ebben a műben azonban nemcsak a Giovio *Dialogójában*¹⁴⁵ már közölt impresák tűnnek fel, hanem újra közlik Gabriele Simeoni „Imprese” (Lyon, 1559)¹⁴⁶ c. korábbi gyűjteményének darabjait is. Ebben a műben négy soros morális tartalmú olasz verseket, ún. tetrastichonokat illesztettek a metszetekhez, mintegy magyarázva a neves személyek impresáit, s ezzel az embléma az irodalmi műfaj iránti követelményeknek is eleget tett, hiszen az *impresa* figurájából („testéből”) *pictura* lett, a mottó, az *impresa* „lelkének” megnevezése az emblémáknál *inscriptio*, hiszen a vers és kép címének szerepét is betölti, s a négy sorossal megszületett a *subscriptio* is. Mindkét gyűjteményhez, így Giovio 90 és a saját 36 impresájához, Simeoni írta a négy soros költeményeket, melyek között

¹⁴⁰ GYULAI 2008/b, 146–149.

¹⁴¹ GIOVIO[–SIMEONI] 1574

¹⁴² GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 146.

¹⁴³ GIOVIO 1561 (*Dialogue, Lyon*)

¹⁴⁴ GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose, Lyon*)

¹⁴⁵ GIOVIO 1559 (*Dialogo, Lyon*)

¹⁴⁶ SIMEONI 1559

a farkas-impresa is feltűnik, a mottóval együtt, de nem mint Szapolyai Jánosé, hanem Corvin Mátyás magyar király (*Matteo Corvino Re d'Ungheria*) neve alatt (32. kép).¹⁴⁷ A tetrastichon szerint nincs igazi megbecsülése és hírneve annak, aki csak magának, illetve csak keveseknek használ, s igazi nagyságra és hírnévre csak az jut, aki másokon is segít, s a mottó tanúsága szerint Mátyás ilyen férfiú.

A tévedést, jelesül, hogy Szapolyai János impresája Mátyásé lett, minden bizonnyal a könyv szerkesztője és a négy-sorosok szerzője, Gabriele Simeoni (1509–1575), Giovio polihisztor tanítványa követte el, amihez hozzájárult, hogy Giovio a *Dialogo* illusztrált kiadásában

DI MATTEO CORVINO GIA
RE D'VNGHERIA.

*Poco honor è dell'huom, la fama muta,
Che solo à se, et à pochi altri gioua,
Doue l'un cresce, et l'altra si rinoua,
S'ogn'un ch'el merta largamente aiuta.*

Sua, aliena-
nag: pigno-
ra nutrit.

32. Corvin Mátyás impresája Simeoni versével, 1561
(GIOVIO[–SIMEONI] 1561/*Le Sententiose*, Lyon, 55. alapján)

iban csak a Szapolyai-farkasról jelentett meg metszetet, Mátyás hollójáról nem, talán örökre megválaszolatlan kérdés marad, hogy miért. A felületes olvasó és szerkesztő pedig nem gondolhatta, hogy Giovio nem a sokkal nevesebb és kiválóbb uralkodó, Mátyás impresáját rajzoltatta le, hanem a Szapolyaiét. Mátyás hírneve 16. századi terjesztéséhez egyébként Giovio egyéb munkáival is hozzájárult, hiszen saját koráról írt történeti munkájában Mátyást úgy jellemzi, mint aki az utolsó ére-nyes és dicsőséges uralkodó volt Magyarország történelmében.¹⁴⁸ A tévedés egyébként éppen azt a véleményt erősítheti, hogy a Magyarország uralkodói kevés-sé voltak ismertek az impresák és emblémák „piacán”, hiába igyekezett Mátyás udvari reprezentációjában, követve a nápolyi Aragónok példáját, „bevezetni” az emblémák használatát, illetve élni ezzel a presztízis közvetítésében oly fontos divat-tal, a humanista közvéleményben és a 16. századi irodalmi tradícióban nem kötő-

¹⁴⁷ *TETRASTICHI MORALI DI MATTEO CORVINO GIA RE D'UNGHERIA.* – *Poco honor è dell'huom, la fama muta, / Che solo à se, et à pochi altri gioua, / Doue l'un cresce, et l'altra si rinoua, / S'ogn'un ch'el merta largamente aiuta.* – *Sua alienaque pignora nutrit.* GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose*, Lyon), 55.

¹⁴⁸ [V]icegradum... villa regia ad voluptarios secessus inchoata antiquitus a Sigismundo Caesare, absolutaque demum ingenio Matthiae regis, qui virtute et gloria Hungarorum regum ultimus fuit. GIOVIO 1552–1555, f. 160^f

dött hozzá a személyiségét jellemző, mindenki által rögtön felismerhető embléma.

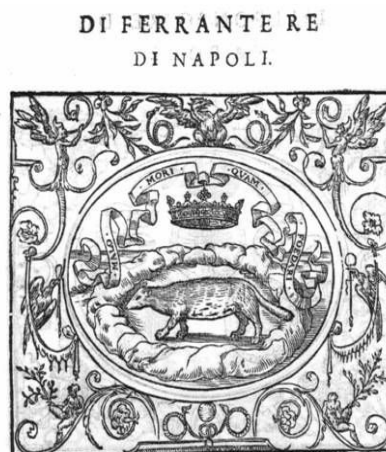
Az aragón királyok emblémái (Paolo Giovio)

Simeoni tévedése mellett a Simeoni–Giovio-féle verses impresagyűjteményben (1559) Mátyás 16. századi humanista irodalmi reprezentációja szempontjából még egy figyelemre méltó jelenség feltűnik, jelesül, hogy a magyar király (téves) impresáját az Aragón-ház tagjainak emblémái után illesztették be, pedig Giovio *Dialogo*jában eredetileg nem így szerepeltek, ami bizonyítja, hogy a szerkesztő minden bizonnyal tudott a nápolyi királyi család és Mátyás magyar király rokonságáról. A versekkel kísért impresák között elsőként I. Aragóniai Ferdinánd nápolyi királyé jelenik meg, mégpedig a csapdába esett hermelin a jól ismert mottó változatával:

„*Potius mori quam foedari*” (= Inkább meghalni mint bemocskolódni) (33. kép).¹⁴⁹

Érdekes, hogy Giovio Dialógusában nem Ferrante királlyal, Beatrix apjával kezdte az utolsó Aragónai királyok sorát, hanem nagyapjával, I. Alfonzzal, igaz, az ő impresája csak a szövegben szerepel, metszet nem készült róla (ahogy Mátyáséről sem). A szövegben megemlékeznek ugyanis Alfonso nápolyi király ismert impresájáról, a mottó nélküli nyitott könyvről (amely Hunyadi Mátyás emblémáival együtt tűnt fel a budai padló-

csempéken). Giovio I. Alfonzot mint a hősiességéről, irodalmi jártasságáról és békebeli jó kormányzásáról egyaránt nevezetes uralkodót említi, aki szerint az embereknek a legnagyobb érték a szabadság. Alfonso király egyébként azért választotta a könyvet, hogy jelezze kiváló intellektusát, mert mind a természettudományokat, mind a szabad művészeteket tanulmányozta és művelte.¹⁵⁰ Fia, I.

*Grande essempio lasciasfi à ognium. che regna
Ferrante, di prepor morte al dishnore,
Ma pochi ne fo io, cui tale honore,
Et tal impresa hoggi fra noi conuegna.*

Potius mo-
ri quam fu-
dari.

33. I. Ferdinánd (Ferrante) impresája, 1561 (GIOVIO[–SIMEONI] 1561/Le Sententiose, Lyon, 51. alapján)

¹⁴⁹ GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose*, Lyon), 51.

¹⁵⁰ [H]ebbe questo Rè Alfonso per impresa vn libro aperto, come v'ho detto, il quale non hauendo anima di motto alcuno, molti restarono sospesi e dubbij del significato, e perche egli fu Rè d'incomparabil virtù sì nel mestier dell'armi, come nella notitia delle

Ferrante hermelinje azonban már megjelenik a metszetes kiadványokban, mind a Dialógus köteteiben, mind a Giovio–Siemeoni-féle verses gyűjteményben. A hermelin-impresa és a különös mottó eredetét a Dialógus valós eseményekkel magyarázza, Ferrante ugyanis miután felgöngyölítette a megölésére indult szervezkedést, s a résztvevő hercegeket, akikkel egyébként rokonságban is volt, börtönbe záratta, végül, a rokonság okán, megkegyelmezett nekik. Ugyanúgy tett, mint a csapdába esett hermelin, amely a legenda szerint inkább meghal étlen-szomjan a fogságban, minthogy bemocskolja értékes hófehér bundáját azzal, hogy megpróbál a csapdából kikerülni.¹⁵¹ Siemeoni négyesorosra Ferrante kivételes erkölcsi nagyságát emeli ki, amely mintául szolgálhat minden uralkodónak, hiszen inkább választotta volna a halált mint a dicstelenséget. A vers szerzője hozzáteszi, hogy saját korában, a 16. század közepén, sajnos, már nem ismer olyat, akihez illene ez az impresa.

Érdekes, hogy míg Beatrix könyvtárának kódexein szerepelteti apja, a Hermelin-rend nagymestere legfontosabb impresáját, a hermelint, a budai majolikacsempéken nem tűnik fel Mátyás emblémái társaságában (kérdés, hogy Mátyás miért nem lett tagja a lovagrendnek, amelybe az itáliai elit színe-javát felvették). Ugyanez a kérdés a diadémekkel (sugárkoszorúkkal), amelyek Mátyás másik kortársa és sógora, Ferrante fia, II. Alfonz (szül. 1448, nápolyi király: 1494–1495) impresáját alkották a VALER (spanyol: ér, értéke van) mottóval (34. kép).¹⁵²

lettere, e nella pratica del Ciuil gouerno, chi diceua vna cosa, e chi ne diceua un'altra; ma il più de gli huomini stimarono ch'ei volesse dire, che la libertà fusse la più preciosa cosa, che potesse hauer l'huomo; e perciò esso come prudentissimo non prese mai moglie per non farsi seruo per elettione; alcuni dissero, ch'egli portò il libro, dinotando, che la perfettione dell'intelletto humano, consisteuua nella cognitione delle scie[n]ze, e dell'arti liberali, delle quali sua Maestà fu molto studiosa, GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 36–37.

¹⁵¹ [*l*] Rè Ferrante suo figliuolo hebbe vna bellissima impresa, laqual nacque dal tradimento e ribellione di Marino di Marciano Duca di Sessa, e Prencipe di Rossano; il quale anchor che fusse cognato del Rè, s'accostò non dimeno al Duca Giouanni d'Angiò, e macchinò d'ammazzare à parlamento il Rè suo signore: ma per l'ardire e franchezza del Rè l'effetto non potè seguire d'ucciderlo. L'istoria del qual' caso stà scolpita di bronzo sopra la porta del Castel nuouo, & essendogli dopò alcun tempo venuto alle mani, e posto prigionie il detto Marino, si risolse di non farlo morire, dicendo, non volersi imbrattar le mani nel'sangue d'vn suo parente, anchor che traditore & ingrato, contra il parere di molti suoi amici partigiani, e consilieri. E per dichiarare questo suo generoso pensiero di clem[e]n]za, figurò un Armellino circondato da vn riparo di letame, con vn motto di sopra, MALO MORI QVAM FOEDARI, essendo la propria natura dell'Armellino di patir prima la morte per fame e sete, che imbrattarsi, cerca[n]do di fuggire, di no[n] passar per lo brutto, per non macchiare il ca[n]dore e la pulitezza della sua pretiosa pelle. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 37.

¹⁵² GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose, Lyon*), 52.

A különös, szójátékot sem nélkülöző *impresa* jelentését, amely egyébként Giovio comoi múzeumának előcsarnokában is látható volt, szintén Giovio Dialógusának szövege fejt meg. Alfonz a három egymásba fűzött dicsfényt vagy sugárkoszorút (olaszul és spanyolul: *diadema*) formázó emblémát egy hadizászlóra festette fel, középen a VALER felirattal, hogy a campomortoi döntő csatában kapitányait és katonáit buzdítsa vele. A spanyol „diademas” (dicsfények) külön írva a „valer” szóval az alábbi kifejezést adja: „*dia de mas valer*” (ez a nap sokkal többet ér), vagyis a csata napja meghozza a győzelmet.¹⁵³ A II. Alfonz emblémáját ábrázoló metszetet magyarázó tetrastichon a diadémek morális szimbolikájára épül: ha valakinek sikerül a győztesnek járó pálmát megszereznie, s már a fején a diadém vagy a nimbusz, a halál mégiscsak akkor kerüli el, ha a lelke ártatlan és tiszta marad, azaz az örök élet nem a dicsőséggel, hanem a lélek tisztaságával érhető el.

Nápoly Aragóniai-házból való királyai közül Giovio harmadikként II. Ferdinánd vagy Ferrandino (1495–1496) király emblémáját vonultatja fel, amely a budai padlócsempéken is feltűnik (35. kép).¹⁵⁴ A Nagylelkű Alfonz emblémái között is szerepelt gyémánthegey, amelyet I. Ferrante is viselt rendi láncán, Ferrandino impresájaként tulajdonosa nagylelkűségének és kegyességének kifejezője, ezek az erények ugyanis a természettől vannak, és nem művileg készültek, akárcsak a gyémánt.¹⁵⁵ Ezért is lehet a nápolyi király mottója: NATURAE, NON ARTIS OPUS (= Természet és nem mesterség műve), hiszen Ferrandino a természettől fogva nagylelkű és erényes (36. kép).¹⁵⁶

¹⁵³ *Ne portò ancora il Rè Alfonso secondo suo figliuolo vna braua, ma molto strauagante, come composta di sillabe di parole Spagnuole; e fu che approssimandosi sopra la guerra il giorno della battaglia di Campomorto sopra Velletri, per eshortare i suoi Capitani e soldati, dipinse in vno stendardo tre diademe di Sa[n]ti legate insieme, con vn breue d'vna parola in mezo: VALER, significa[n]do che quel giorno era da mostrare il valore sopra tutti gli altri, pronuntiendo alla Spagnuola, Dia de mas valer; laquale impresa forse hauerete vista dipinta nell'atrio del nostro Museo. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 38.*

¹⁵⁴ Beatrix hozománya IM 2008, Kat. sz. 2.45

¹⁵⁵ *Bella in vero fu quella del Rè Ferrandino, suo figliuolo, ilquale hauendo generosi e reali costumi di liberalità e di clemenza, per dimostrar, che queste virtù vengono per natura e non per arte; dipinse vna montagna di diamanti, che nascon tutti à faccia come se fusser fatti co[n] l'artificio della ruota e della mola, col motto, che diceua; NATVRAE, NON ARTIS OPVS. GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 39.*

¹⁵⁶ *Arte sempre non è quel, che arte pare, / Che dell'arte è natura assai maggiore, / Ch' à costui dette generoso il cuore, / Et da poter la sua virtù mostrare. – Nature, non artis opus. GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon), 53.*

35. A gyémánthegy-impresa budai padlócsempén, 1480-as évek (Beatrix hozománya IM 2008, Kat. sz. 2.45 alapján)

Arte sempre non è quel ch'arte pare,
Che dell'arte è natura assai maggiore,
Ch' a costui dette generoso il cuore,
Et da poter la sua virtù mostrare.

Naturę nō
artis opus.

36. II. Ferdinánd (Ferrandino) impresája, 1561 (GIOVIO[–SIMEONI] 1561/Le Sententiose, Lyon, 53. alapján)

34. II. Alfonz impresája, 1561 (GIOVIO[–SIMEONI] 1561/Le Sententiose, Lyon, 52. alapján)

37. I. Frigyes (Federigo) nápolyi király impresája, 1561 (GIOVIO[–SIMEONI] 1561/Le Sententiose, Lyon, 54. alapján)

38. Aragóniai Mária impresája, 1561 (GIOVIO[–SIMEONI] 1561/Le Sententiose, Lyon, 117. alapján)

Az aragón emblémák közül, melyeket Giovio felvett impresa-gyűjteményébe, az utolsó Frigyes lángoló üzleti könyve vagy kontója, ezt azonban Mátyás már kevésbé ismerhette, hiszen I. Frigyes (Federigo) nápolyi király (1452–1504, uralk.: 1496–1501), Beatrix bátyja emblémája volt, aki Hunyadi Mátyás halála után került a Nápolyi Királyság trónjára (37. kép).¹⁵⁷

Elgondolkodtató, hogy Giovio az Aragóniai-ház egyik nőtagját is felveszi a nápolyi királyok impresáit bemutató ekphrasisai és metszetei közé, mégpedig I.

¹⁵⁷ GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon), 54.

Ferrante unokája (a király természetes fia, Ferdinánd montaltoi herceg lánya), az ischiai Avalos-palotában született Aragóniai Mária, Vasto márkinéja (1502–1568), Alfonso d’Avalos del Vasto hitvese jelvényeként (38. kép).¹⁵⁸ Maria d’Aragona férjével, akit V. Károly Milánó kormányzójává nevezett ki, a milánói hercegi palotába költözött, s itt fényes irodalmi társaságot szervezett udvarában, ahol Paolo Gioviot is többször fogadta, végül férje halála után visszaköltözött Nápolyba, tovább folytatva irodalompártoló mecénatúráját.¹⁵⁹ Giovio a nevezetes reneszánsz asszonynak maga készítette emblémáját, mégpedig a nápolyi Aragónok ősi szimbólumát, a kölest. Del Vasto örgrófnének, a fattyú Aragóniai Ferdinánd montaltoi herceg lányának, aki Beatrix királyné féltestvére volt, az Aragóniai–ház 15. századi tradíciójából választott impresát Giovio, s ezt híres comoi múzeuma átriumának falán is elhelyezte. A jelvény viselője tisztaságát volt hivatva kifejezni, Aragóniai Mária tudniillik nemcsak saját tisztességére, hanem udvara hölgyeinek és férfitagjainak becsületére is óvón vigyázott, ezért érdemelte ki a kölest, amely nemcsak magát óvja meg a romlástól (*corruptione*), hanem minden mást is frissen tart, amit mellé tesznek, ezért szokták a rebarbarát és a kámfort köles között tárolni a csemeget áruló boltok dobozaiban, mivel így nem romlanak meg – írja Giovio.¹⁶⁰ Láttuk, hogy a köles már V. Alfonz valenciai majd nápolyi reprezentációjában megjelent, de I. Ferrante is használta rendi láncán és a Castel Nuovohoz készítettet bronzkapu heraldikai díszeként, de a 16. századra, amikor Nápoly trónján már nem az Aragónok ültek, csak a humanista hagyomány őrizte a köles-impresát, s Giovio éppen erre a hagyományra alapozott, amikor a neves hercegnőnek, Aragóniai Máriának Milánóban impresát alkotott. A köles, úgy tűnik, az érett reneszánszban „női ágon” öröklődött a milánói hercegi udvarba került Aragónoknál, mivel Beatrix királyné majdnem tíz évvel idősebb bátyja, Aragóniai Alfonz calabriai herceg (a későbbi nápolyi király) és Ippolita Maria Sforza lánya, Aragóniai Izabella (1470–

¹⁵⁸ GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (*Le Sententiose, Lyon*), 117.

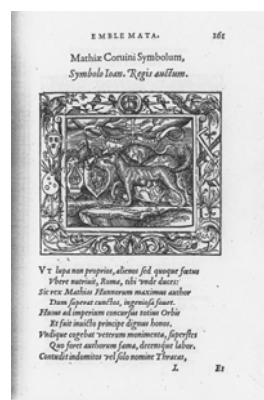
¹⁵⁹ ROBIN–LARSEN–LEVIN 2007, 25–26.

¹⁶⁰ *[u]n altra, ch’io feci alla elegantissima Signora Marchesa del vasto, Donna Maria d’Aragona; dicendo esse, che si come teneua singolar conto dell’honor della pudicitia, non solamente lo voleua sonseruare con la persona sua, ma anchora hauer cura, che le sue donne, donzelle e maritate per istracuraggione no lo perdessero. E perciò teneua una disciplina nella casa molto proportionata à leuare ogni occasione d’huomini e di donne, che potessero pensare di macchiarsi l’honor dell’honestà. E così le feci l’impresa, che voi hauete vista e lodata nell’atrio del Museo, laquale impresa è due mazzi di miglio maturo legato l’uno all’altro, con un motto, che diceua: SERVARI ET SERVARE MEUM EST. Perche il migilio di natura sua, non solamente conserua se stesso da corruptione, ma anchora matioene l’altre cose, che gli stanno appresso, che non si corrompano, si com’ è il reubarbaro e la canfora, lequali cose presiose si tengono melle scatole piene di miglio, alle botteghe de gli speciali, accioche’ ell non si guastino.* GIOVIO[–SIMEONI] 1574, 113–114.

1524), aki Gian Galeazzo Maria Sforza feleségéként milánói hercegnő lett, szintén a kölest választotta jelvényének, ráadásul egy Vergiliustól kölcsönzött mottóval: BARBARUS HAS SEGETES¹⁶¹ (= Méghogy egy barbáréi legyenek ezek a vetések!), amikor egy tőle lelkiekben teljesen különböző idegenhez hozzá akarták adni.¹⁶²

Sambucus Mátyásról

A feltehetően Gabriele Simeonitól származó tévedést, vagyis a Szapolyai-embléma Mátyás királyhoz „rendelését”, furcsa módon, a magyarországi származású Zsámboki János (*Johannes Sambucus*), a bécsi Habsburg udvar szolgálatában álló humanista tudós is átvette, aki a 16. századi embléma-irodalom egyik legnagyobb hatású, számos kiadást megért és az eredeti latinról több nyelvre is lefordított *Emblemata* c. művében (editio princeps: Antwerpen, 1564) számos magyarországi vonatkozású emblémája között a Mátyásról szóló is szerepel. Sambucus enigmatikus, hosszú versből és zsúfolt, az eleganciát nélkülöző kompozícióval szerkesztett metszetről álló Mátyás-emblémája a Szapolyai-farkas és mottója Brodaricstól és Gioviótól eredő szimbolikájára, jelesül a római anyafarkas allúziójára épül (39. kép).¹⁶³ Az embléma inscriptiója egy szalagra írva jelenik meg a metszeten, az eredeti Brodarics-féle mottót némileg

39. Mátyás király emblémája
Sambucus művében, 1564
(SAMBUCUS 1564, 161. alapján)

¹⁶¹ VERG. Ecl. I. 71.

¹⁶² [i]l Miglio: come che il Giouio dica, che egli il prese per la sig. Marchesa del Vasto, il che non è vero sé ben le parole fur sue: Seruari, & servare meum est. Euui ancor noto, come a questi giorni si diceua di volersi maritar la sig. Donna Isabella d'Aragona in vn signor forestiere, il che dispiacendo forte alle persone di spirito: vedendo tanta bellezza, et tanta virtù douersi perdere non che da questo regno: ma etiandio d'Italia: molti molte cose ne diceuano: quando il Manzone tratto da spirito poetico, tanto bizzarro, e alterato aggiunse al miglio quelle parole: BARBARVS HAS SEGETES? AMMIRATO 1598, 113.; Vltimamente falso è, che l'Impresa sia sempre vna mutola comparatione dello stato, & del pensiero di colui, che la porta con la cosa nell'Impresa contenuta: percioche fannosi feli cemente anchora da luogo contrario, dal diuerso, dal più, dal meno, dalla semplice informatione, & infino da indignatione per cosa, che non paresse douersi fare. Del qual non conosciuto luogo, giouami d'addurre in essemplio il BARBARVS HAS SEGETES? col Couo di Miglio, Impresa fatta per Donna Isabella d'Aragona, essendo voce, che maritar fi voleua ad vn forastiere, e scritta da Scipione Ammirato. TASSO 1612, 116.

¹⁶³ SAMBUCUS 1564, 161–162.

megrövidítve: SUA ALIENAQUE NUTRIT. Az embléma a címe szerint Corvin Mátyás jelképe (*Mathiae Corvini symbolum*), a nagyszombati születésű Zsámboki azonban a cím alá, mintegy utólag s valamelyest helyesbítve ezt a kiegészítést írta: János király jelképével megnövelve (*Symbolo Joannis Regis auctum*), s valóban, a picturán mind az anyafarkas, mind Mátyás gyűrűs hollója megjelenik, ezen felül pedig két további hangsúlyos, az antikvitásra utaló elem: egy lant és egy pajzs Gorgó-fővel; a mondatszalag mögött, a kép háttérét alkotó hegyes tájban, mintegy hármashalmon pedig a kettőskereszt is feltűnik. Az egyes ikonográfiai elemek lát-szólag véletlenszerűen kerültek egymás mellé a képen, s a kohézió hiányát még az emblémák kötelező homályossága, rejtélyessége sem magyarázza. Bár a cím szerint Szapolyai jelképe is megjelenik a picturán, Sambucus verse mégis csupán Mátyásról szól.

SUA ALIENAQUE NUTRIT

*Ut lupa non proprios, alienos sed quoque foetus
 Ubere nutrit, Roma, tibi unde duces:
 Sic rex Mathias Hunnorum maximus author
 Dum superat cunctos, ingeniosa fovet.
 Huius ad imperium concursus totius Orbis
 Et fuit invicto principe dignus honos.
 Undique cogebat veterum monimenta, superstes
 Quo foret authorum fama, decensque labor.
 Contudit indomitos vel solo nomine Thracas,
 Et pavidos multo sanguine fudit humi.
 Pannoniae infestae quis non metuebat habenas?
 Tum Venetum supplex factus et ipse leo est.
 Gryphe nec inferior sacer et tunc corvus Apollo
 Est habitus, presso gutture suavè canens,
 O utinam in regnum qui successere, triumphos
 Conciperent animo, claraque facta ducis:
 Saeva sed internis cesset discordia rebus,
 Et proceres concors sensus in arma vocet.
 Quod nisi iam fiat te Maxmiliane tenente
 Iura, salus nulla est post reditura die.
 Qui memor illius Geticum moliris in hostem
 Arma, nec impensis bibliotheca minor.
 Quae propter laudes repetet bene grata vetustas,
 Nec minor inceptis gloria semper erit.*

Sambucus Mátyásról íródott költeménye első disztichonjában magát Rómát, szólítja meg, akinek első vezéreit egy anyafarkas táplálta, saját kölykeivel együtt, ahogy Mátyás, a hunok (!) nagyhatalmú királya is, miközben mindenkit legyőz, oltalmába veszi a tudományokat és művészeteket (*ingeniosa*). Az egész világ tiszteli Mátyást, aki mindenholnan összegyűjti az antik emlékeket, hogy a klasszikus szerzők és művészek hírneve és műve fennmaradjon. Mátyás korában mindenki rettegett a harcos Pannóniától, még a velencei oroszlán is kénytelen volt könyörgésre fogni. A vers, folytatva a heraldikai perszifikációt, a továbbiakban címerállatán keresztül méltatja Mátyás dicsőségét, a *corvus* azonban a római Corvinus-nemzetségre is utalhat, amelyet a király itáliai humanistái a Hunyadiak őséneke tekintettek.¹⁶⁴ A vers szerint Mátyás idejében a hollót nem tartották kevésbé szent madárnak, mint a griffet, sőt Apollóként tekintettek rá, olyan édesen énekelt fojtott torkából. Az Apolló-hasonlat egyébként megmagyarázza a *pictura* lant-ábrázolását, ugyanakkor bizonyítja, hogy előbb készült el Zsámboki verse, s a költemény ikonográfiáját a szöveg alapján alkotta meg a rajzoló. Zsámboki Mátyás (és saját) kora legnagyobb veszélyének a török hódítást tartja, s szerinte Mátyás érdeme, hogy a törököt (= humanista néven: a trákokat), akik már a nevének hallatára is meghunyászkodtak, leverte és a megfélemlített ellenséggel véresen leszámolt (*Contudit indomitos vel solo nomine Thracas / Et pavidos multo sanguine fudit humi*). Zsámboki képe Mátyásról mint rettegett törökverőről nemcsak, hogy túloz, de az igazságnak sem felel meg, s ezt éppen a Habsburgok udvari történetírójának jól kellett tudnia, de a 16. században a török már Kelet-Közép-Európában rendezkedett be, sőt Bécsset fenyegette, ezért érezhetett erős késztetést Zsámboki János Bécsben, hogy exemplumot „gyártson”, felmutatva Magyarország nagy királyának tetteit. A költő szeretné ugyanis, ha saját korának uralkodói példaként tekintenek Mátyás győzelmeire, s ha kora előkelői a széthúzás helyett közös akarattal fognának fegyvert az ellenség ellen. A költemény végén Zsámboki Habsburg Miksa császárban látja Mátyás méltó utódát, mind a török („géta”) elleni harcban, mind abban, hogy hasonlóan hatalmas költségeket fordít könyvtárára. A Bibliotheca Corviniana, illetve I. Miksa és általában a Habsburgok bécsi könyv- és kézirat-gyűjteménye említése, amely utóbbihoz egyébként éppen a szerző, Zsámboki járult hozzá európai mértékkel mérve is kivételesen gazdag gyűjteményével, megmagyarázza a Gorgó-fős pajzs szerepeltetését a metszeten, amely egyértelműen Pallasra (vagy Minervára), a tudományok istennőjére utal.

Simeoni tévedését azonban volt, aki ignorálta, hiszen Capaccio Nápolyban kiadott impresagyűjteményében a SUA ALIENAQUE PIGNORA NUTRIT mottót egyértelműen Szapolyai Jánoshoz kapcsolja, akárcsak az anyafarkast, a Gioviótól átvett szimbolikával együtt. Capaccio egyébként a Szapolyai-farkas jelképi mondanivalóját már egyértelműen a Romulust és Remust tápláló római anyafarkasból

¹⁶⁴ KULCSÁR 1990

vezeti le, ezen túl pedig az idegeneket segítő Iuppiter Xeniushoz¹⁶⁵ hasonlítja a török császár kegyéből királlyá „csinált” és az ellenségeivel szemben baráti gesztusokkal viseltetett Szapolyait. Nápoly egyik, egy ősi Juppiter-szentély helyén épült palotájának kapuja felett egyébként egy anyafarkas látható a IOVI XENIO felirattal.¹⁶⁶

Zsámboki két jelképet tulajdonít Mátyásnak, s mindkettő az antikvitásra utal, a (Szapolyaitól kölcsönzött) anyafarkas mellett a holló is megjelenik az emblémában, igaz, nem a Mátyás-kori humanisták Corvinus-legendájára, a római *gens Aurelia/Corvina* nemzetségre utalva, hanem mint Apollóként éneklő madár. Tudjuk, hogy a hollót Mátyás emblémaként is használja a corvinák miniatúráin,¹⁶⁷ a majolikacsempéken is megjelenik, igaz, a cseh oroszlánnal váltakozva, vagyis sokkal inkább címerként, mint emblémaként reprezentálva az uralkodót.

A hollót egyébként az aragón udvarban is azonosították Mátyással, 1490. május 5-én, amikor a nápolyi királyi udvarban megemlékeztek Beatrix férjének haláláról, Francesco Pucci királyi könyvtáros emlékeztetett arra, hogy a nagy király a római Corvinusok leszármazottja, erre utal hollója is, amely általában rossz ómen, de neki mindig szerencsét jelentett. Így viselhette Mátyás a hollószimbólumot a legkülönbözőbb helyeken, fegyverein, a corvinákon.¹⁶⁸ A holló a magyarországi humanista hagyományban is egyet jelentett Mátyással, s nemcsak az udvari „magaskultúrában”, hiszen amikor a humanista egyetemeken tanult Wolphard István, Adrian Wolphardnak, Kolozsvár utolsó plébánosának öccse az 1570-es években a kolozsvári Fő téren álló házuk emeletén ún. zodiákus termet rendezett be és díszített fel, a csillagászként is neves Wolphard István polgári palotájának dísztermében az állatöv 8 csillagképeinek pajzsra rakott ábrái mellett a 9. gyámkövön a Holló–Corvus csillagképet faragták ki, s hogy a holló bizonyosan allúzió, vagyis Mátyás címere vagy emblémája, azt a csőrében tartott gyűrű egyértelművé teszi (*40. kép*). A zodiákus-képek mellett az utolsó gyámkövön feltűnik Adrian Wolphard özvegyének második férje, a ház örököse, Kakas István családi

¹⁶⁵ Zeus Xenios (Iuppiter Xenius) a vendégbarátság és a vendégek patrónusa volt.

¹⁶⁶ *Si vedde in Napoli sopra la porta della Casa de' Cambi, che delle cose antiche hebbe molti amatori, vna Lupa cui sostenea questa inscrizione, IOVI XENIO, a Gioue Hospitale; o per che dall'antica hospitalità fatta a quei due fanciulli, gli fusse rimasta la significatione del Simbolo, o per che in alcun Tempio de Gioue si faceva quest'officio di hospitalità e dal proprio luogo la tolse D. Perafan de Riuera vn de i più fauui accorti, e giusti Principi c'hanno di questo Regno hauuto il gouerno. A questa hospital pietà alludendo Giouanni Schipesuense fatto Re d'Vngheria, per fauor di Solimano Imperado de'Turchi, portò per Impresa vna Lupa con le mamma piene, con questo motto, SVA ALIENAQUE PIGNORA NVTRIT, volendo significar c'haurebbe riceuuto gratia tutti quei che gli erano stati contrarii.* CAPACCIO 1592, f. 81.

¹⁶⁷ PIETRO LOMBARDI 2005, 164–165.

¹⁶⁸ PIETRO LOMBARDI 2005, 160.

címere is.¹⁶⁹ Az így „égre emelt” címer és embléma egyben Mátyás apoteózisát is kifejezte szülővárosában, Erdély kulturális centrumában, abban az időben, amikor a bizonytalan politikai helyzet és közállapotok miatt igencsak felértékelődött Mátyás közel egy évszázaddal korábban véget ért uralkodása, s amikor egyre többen olvasták a Heltai Gáspár által éppen Kolozsváron kiadott „*Chronica a magyarok dolgairól*” (1575) c. könyvet, s benne az „igazságos Mátyás” udvari történetírója, Antonio Bonfini lejegyezte dicső tetteit.¹⁷⁰

Nem lehet véletlen, hogy két évtizeddel korábban Itáliában Paolo Giovio a holló mint erős, éles elméjű és életrevaló madár (*uccello di forza, ingegno e vivacità singolare*) tulajdonságaival jellemzi a címerével és nevével egyező hollós impresát viselő királyt.¹⁷¹

40. A holló mint embléma a kolozsvári Wolphard–Kakas-ház zodiákus termében, 1570 k. Sáfrány Andrásné rajza

17. század: a gyémántgyűrű

Bármilyen erős és hatalmas madár is a holló, I. Mátyás király emblematicai reprezentációját tekintve nem „élte túl” a 16. századot, a korai barokk emblémás könyvekben merőben más emblémát tulajdonítanak Mátyásnak, mégpedig a gyémántgyűrűt. Ez a hagyomány egyébként a művelt közvéleményben egészen a 20. századig tovább élt, ezt bizonyítja a költő Gabriele D’Annunzio magyarokhoz szóló, 1929. október 22-én írt és 1934-ben közzétett üzenete, amely a magyarokat a Trianon miatti fájdalom ellenére kitartásra buzdítja, többek között Mátyás jelmondatának és impresájának felidézésével. Mátyás ugyanis gyémántot viselt bajelhárító imprésaként ezzel a latin mottóval: „Durat et lucet” (Kitart és fénylik).¹⁷²

¹⁶⁹ KOVÁCS 1991; KOVÁCS 1994; KOVÁCS 2001, 56–58; KOVÁCS 2006

¹⁷⁰ E. KOVÁCS 2005, 20–21.

¹⁷¹ GIOVIO 1556, 93.

¹⁷² *Le lagrime de quegli Ungheresi, che mi udirono, riardono oggi nella mia tristezza. A coloro io ricordai il motto inscritto da Mattia Corvino sotto il Diamante da lui assunto per impresa contro l'avversità: «Durat et lucet».* D’ANNUNZIO, Gabriele: *Agli Ungheri Ospiti del Vittoriale. Nuova Anthologia*, 1936. dec. 16. p. 481. A manifestumot magyar fordításban közli: HANKISS János: *Tormay Cécile*. Budapest, 1939. IX/2. Hankiss az „impresa” szót amulett értelemben fordítja, vagyis valódi gyémántra gondol, amelyet a király rontás ellen viselt magán, igaz, a 14. század második felében divatba jött impresákat valóban viselték medalionként is a francia és itáliai fejedelmi udvarokban. Ilyen nyakban viselhető impresákat őriz a Metropolitan Museum of Arts, Arms and Armours Department.

Kérdés, hogy művelt, a reneszánsz mottók kultuszát felélesztő D'Annunzio hol olvashatott Mátyás emblémájáról, de hogy éppen ő hivatkozott rá, itáliai emblémáskönyvre utal,¹⁷³ igaz, tudomásunk szerint, ez a jelmondat és impresa először egy Prágában kiadott metszetes könyvben jelent meg. A gyémántgyűrű, de legalább is az ékköves gyűrű a Hunyadi-címer ikonográfiájában gyökerezik, hiszen a Hunyadi János, Magyarország kormányzója által nyert címerbővítő oklevél (1453)¹⁷⁴ címerleírásában a holló mint címerállat csőrében már ékköves gyűrű van, Mátyás révén pedig a gyűrűs holló a Magyar Királyság címerének is része lett.

A hegyesre csiszolt gyémántgyűrű igen népszerű az emblematikában, viselték az Esték Ferrarában, a Gonzagák Mantuában, a milánói Sforza-udvar hercegei, sőt a rimini Malatesta fejedelmi ház tagjai is,¹⁷⁵ de a legismertebb itáliai család, amely a gyémántgyűrűről az eszünkbe jut, a firenzei Mediciek. A Cosimo il Vecchio által alkotott gyémántgyűrűs impresát a legkülönbözőbb tárgyakon és többféle módon, egyes, páros, sőt hármás formában is viselték a Medici-ház tagjai, így feltehető, hogy elsősorban ők lehettek a mintái Mátyás gyémántgyűrűs emblémájának is, amelyet a Bibliotheca Corviniana több miniatúráján, összesen 8 kódexben is megfestettek,¹⁷⁶ a majolikacsempékről azonban nem ismert. A Mediciek abban is mintát adtak, hogy a gyűrű nemcsak önálló impresaként, hanem a kódexek miniatúráinak díszítőelemeként is feltűnt, így az egyik Firenzében készült corvina incipitjén is.¹⁷⁷

Mátyást már a kortárs humanisták is a gyémántgyűrűvel azonosították, s nemcsak azok a tanácsadói, akik az illuminált kódexek emblémaválasztásában segítettek, minden bizonnyal, neki, hanem a lengyel király udvarból Budára érkezett, s már említett Filippo Buonaccorsi itáliai származású humanista is.¹⁷⁸ A krakói Callimachus ezúttal Mátyás gyémántját hasonlítja ellenfele, Frigyes német-

¹⁷³ Ezt a mottót a 19. század heraldikai irodalmában említi: PALLISER 1870, 64. 1. jegyzet. D'Annunzio forrása azonban minden bizonnyal Giovanni Ferro (1582–1630) volt, aki Mátyás emblémájaként említi (FERRO 1623, II. 277.), s akinek műveiből a költő több mottót is kölcsönzött: *Ramis recisis altius* (vö.: FERRO 1623, II. 574.), *Nec recisa recedit* (vö.: FERRO 1623, II. 304.). D'Annunzio a Garda-tó partján épített különleges, „Il Vittoriale” nevű épületkomplexumának kapujára vésetett olasz mottójának (IO HO QUEL CHE HO DONATO) Senecától származó latin eredetije – *Hoc habeo quodcumque dedi* (*De beneficiis*, VI. 22.) – szintén szerepel Giovanni Ferronál (FERRO 1629, 212.).

¹⁷⁴ V. László, Pozsony, 1453. február 1. Magyar Országos Levéltár (MOL) DI 24762

¹⁷⁵ PIETRO LOMBARDI, 2005, 160–161.

¹⁷⁶ PIETRO LOMBARDI, 2005, 164.

¹⁷⁷ AUGUSTINUS: *Expositio in psalmos David*. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek Cod. Lat. Teol. et Philol. Fol. 152. (Miniátor: Attavante degli Attavanti, Firenze)

¹⁷⁸ PÓCS 2008, 44. jegyzet

római császár heraldikai állatához, a sashoz, s a versenyben természetesen most is a magyar király jelvénye győzedelmeskedik.

Callimachus Experiens: De Adamente Mathie Regis et Aquila Cesarea

*Historicus fortis superare suas
Fulminum uires adamas fugamque
Perpetem annorum, facile atterente
Singula tandem.*

*Ignium uictor calibisque durum
Quicquid in tot uider orbe Titan
Excauat, frangit, penetrat teritque
Non ebes inde,*

*Sed uelut fenix rediuiuus usque
Longius multo radiat magisque
Splendet attritu. Quid iners uolucres
Sueta fugaces*

*Insequi et dammas, Aquila, imbecilli,
Prouocas rostro insuperandum acumen?
Non tuos sentis ueluti senectus
Fregerit unguis?*

*Undique annosa carie fatiscunt
Debiles ale neque sustinendo
Corpore infirmo satis excitare
Aera possunt.*

*O ebes cornu nimium retorto
– Vulneri non est habile inferendo
Vix cibus aptum, macies situsque in
Corpore testis –*

*Desine inuictum decus et potentum
Principum ac regum specimen coruscum
Parque Phebeis radiis inepto
Scalpere morsu.¹⁷⁹*

¹⁷⁹ Közli: HUSZTI 1927, 22–23. (318–319.)

A gyémánt ugyanis mind az idő gyors múlását, mind a természeti csapásokat, így a villámokat is kibírja, még a tűz sem árt neki, minden ércet képes megmunkálni, s főnixként újjászületve, a használattól még fényesebben ragyog. Az öregedő sas ellenben már csak ványadtan csipkedi csőrével a gyors dámvadakat, s hajlott kora miatt karmai is letörtek, testét már képtelen a magas égbe emelni, karmainak hegye visszahajlott, s így nem képes táplálékába mélyeszteni. Ezért azt ajánlja neki a költő, hagyjon fel a fejedelmek győzhetetlen dísze, az apollóni sugarakkal ragyogó Mátyás mardosásával.

Callimachus Experiens másik költeménye Mátyás mindhárom jelvényét, a gyémántot, a hollót és a gyűrűt együttesen énekli meg:

De Adamante, coruo et anulo Mathie Regis

*Inuictus bello quod sis, adamantina uirtus
Dat tibi, quod sapias, delphica prestat auis,
Anulus eternum regni protendit honorem
Namque in se rediens undique fine caret.*¹⁸⁰

Mátyás háborúiban való győzhetetlenségét gyémántkemény bátorságának köszönheti, bölcsességét a delphoi jósdá madarától, a hollótól kapta, az örökkévalóságot jelképező gyűrű pedig, amely saját magába tér vissza, így nincsen vége, becsületét mutatja.

Strada, Sadeler és Typotius

Az első emblémáskönyv, amelyben a gyémántgyűrű Mátyás neve alatt feltűnik, az 1601–1603 között 3 kötetben Prágában megjelent „Symbola divina et humana” c. munka, amelyet a németalföldi származású Jacob Typoets, humanista néven Jacobus Typotius (Diest, 1540–Prága, 1601/1602), II. Rudolf kalandos sorsú, a svéd királyi udvart, sőt a siralomházat is megjárt udvari történész írt, s amelynek metszeteit Ottavio da Strada, II. (I.) Rudolf császár és király prágai udvarának ismert művésze és kiadója rajzai alapján a neves rézmetsző, Aegidius (Gilles) Sadeler készítette (41. kép).¹⁸¹ A mű harmadik kötetének kiadásában, a magyarázó szövegek elkészítésében Typotius halála miatt részt vett a brüggei születésű Anselm de Boodt (Anselmus Boëtius de Boodt, 1550–1632), Habsburg Rudolf prágai udvarának neves humanista termé-

41. TYPOTIUS 1601–1603., I. címlap

¹⁸⁰ Közli: HUSZTI 1927, 24. (320.)

¹⁸¹ TYPOTIUS 1601–1603

szettudósa, orvosa is.¹⁸² A műben a 15. századból I. Mátyás mellett II. Ulászló képviseli Magyarország történetét, Lengyelország 16. századi uralkodói között viszont felsorolják Báthory Istvánt, feleségével, Jagelló Annával együtt, az egyházi elit képviselői között Báthory András bíboros püspököt, aki végül erdélyi fejedelmként halt meg.¹⁸³

A háromkötetes mű 1601–1603 között jelent meg Prágában, de 1600-ban már előzetesen kinyomtatták az első kötetet Aegidius Sadelernek Ottavio Strada de Rosberg rajzai alapján készült metszeteivel, szöveg nélkül.¹⁸⁴ Már a legelső kiadás címéből kiderül, hogy az emblémák Ottavio da Strada múzeumából, vagyis gyűjteményéből valók (*ex Museo Octavii de Strata*), aki apja, Jacopo da Strada (1507–1588) műgyűjtő nyomdokait követve, kora egyik legismertebb antikváriusa volt, igaz, apjától végül nem örökölt semmit, így kénytelen volt saját gyűjteményt létrehozni, s így maga készítette másolataival őrizte meg a régiségeket. Ottavio Strada munkásságának fontos része volt a világi és egyházi fejedelmek emblémáinak gyűjtése és másolása, amivel mintegy történetírói szándékkal kívánta korának történéseit az utókorra hagyományozni, ahogyan az emblémákról készült rajzai elé írt, s az augsburgi városi konzuloknak és szenátoroknak szóló ajánlásából kiderül. Az ősei (vagyis apja) nyomdokait követő Strada egyenesen a saját korának történetét megíró Iulius Caesarhoz és Septimius Severushoz hasonlítja magát, amikor neves személyiségek jelképeit lemásolja, s ezeket érmekről és képekről vett kiegészítésekkel látja el és magyarázza.¹⁸⁵

¹⁸² *Symbola varia diversorum principum cum Facili Isagoge D(omini) Anselmi De Boodt Brugensis Sac(rae) Caes(sareae) Mai(estatis) Aulae Medici. S. C. M. Sculptor Aegidius Sadeler excudit. Tomus tertius.* Praegae, [BALTHASAR CAYMOX], 1603

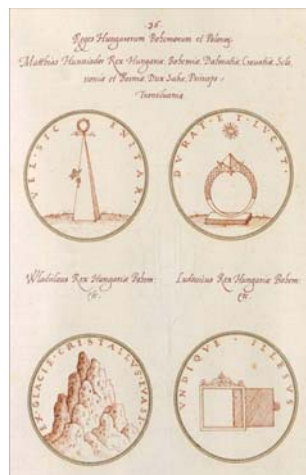
¹⁸³ Typotius–Strada műve egyébként megvolt Zrínyi Miklós, a Rákócziak és Batthyány Ádám 17. századi könyvtárában is.

¹⁸⁴ SADELER 1600. Vö.: PRAZ 1975, 518.; BASCAPÉ 1969–1978, II. 323.

¹⁸⁵ *Natura insita est nobis cupido nostri memoriam apud posteros propagandi, quod etiam summi Imperatores exoptarunt, qui non solum res a maioribus gestas, sed victorias propria industria partas in lucem ediderunt. Cuius rei, ut alios silentio praeteream, exemplo nobis esse possunt. Cum Caius Julius Caesar primus Romanorum Monarcha cuius Commentarii de bello Gallico et Civili, in omnium doctorum virorum manibus teruntur, tum Lucius Septimius Severus Imp., qui non solum sua facta et vitam, sed et adversariorum suorum, quos bello divicit, res testas moresque aliteris et memoriae mondavaít, ut veteres historici testantur, quamvis huius scripta iniuria temporis interierint. Dum haec animo mecum reputarem, etiam mihi aliquid antiquitatis conscribere in mentem venit. Quod nam autem potissimum memoriae traderem, consideranti cum animadverterem iam plurimos vitam et res gestas summorum Pontificum ac Imperatorum in lucem edidisse paucos vero de symbolis Illustrum Virorum tractasse, eandem ipse elegi talem materiam, quam maiores mei aliquando non sine laude tractarunt. Et quae ad me quasi haereditario iure pervenit. Delineavi igitur*

Tudomásunk szerint Strada 16. század utolsó évtizedében rajzolt és másolt kollekciójában tűnik fel először Mátyás gyémántgyűrű-emblémája (42. kép),¹⁸⁶ az emblémamások között azonban nem ő az egyetlen Hunyadi, aki szerepel Stradának a „német-római császárok, illetve a nyugati és keleti királyok, valamint a választófejedelmek, a főhercegek, a nagyhercegek, a hercegek, fejedelmek és az örgrófok jelképeiről”¹⁸⁷ készült gyűjteményében. Apja, Hunyadi János ugyanis szintén képviselteti magát emblémájával és mottójával (*INVENISSEM SI VIVISSEM*) Magyarország és Lengyelország fejedelmei (*Duces regni Hungariae et Poloniae*) között (43. kép).¹⁸⁸ Hunyadi János hirtelen felbukkanása az emblematikában igazi meglepetés, hiszen az impresa-gyűjtemények, emblémalexikonok korábban nem említették ezt a jelvényt,

legfeljebb hollós címeréről emlékeztek meg fia, Hunyadi Mátyás király kapcsán. Strada kéziratában Mátyás emblémájának címét – *Matthias Hunniades Rex Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae(!), Sclauoniae et Bosniae, Dux Sabae(!)*¹⁸⁹, *Princeps Transilvaniae* – két embléma fölé írta fel, az első azonban a

42. Ottavio Strada: Hunyadi Mátyás király impresája, tollrajz, 16. sz. vége (BSB Cod. icon. 425. f. 36^v/2. BSB dig. felv.)

simbola atque significata Illustrium Virorum ac Mulierum omnium gentium, despectumque a ceteris ordinem colui, atque multo labore ac temporis impendio, partim ex monetis ac picturis antiquis desumpsi, quae symbolis anexui ac oculis conspicienda subieci. STRADA, Octavius de: Symbola Romanorum imperatorum (imperii) occidentalis ac orientalis, regumque Hispanorum, Gallicorum, Anglorum... principum etc. Kézirat, papír, vörös tus, 1591. (Előszó) BSB Cod. icon. 425. f. 1^v. <http://mdx.bib-bvb.de/codicon> (BSB-CodIcon Online, 2009. júl. 16.)

¹⁸⁶ *Reges Hungarorum Bohemorum et Polonorum*. BSB Cod. icon. 425. f. 36^v/2.

¹⁸⁷ *SIMBOLA / ROMANORUM IMPERATORUM / OCIDENTALIS ET ORIENTALIS REGUMque / Hispaniarum, Galliarum, Anglorum, Scottorum, Portugalensium, utriusque Siciliae, Hierosolimitarum, Hungarorum, Bohemorum, Polonorum, Daniarum, Suevorum, Astriarum, Burgundiorum, Navarrorum, Siccamborum, Metensiorumque etc. Nec non Principum Electorum, Archiducum, Magnorum Ducum, Ducum, Principum et marchionum. Per Octavium de Strada S. Caes. Maiestatis Aulicum, Civem Romanum et Antiquarium*. BSB Cod. icon. 425. f. 1^v

¹⁸⁸ BSB Cod. icon. 425. f. 62^f

¹⁸⁹ Szent Száva hercegsége, itt a magyar királyok igénycíme, Ráma (a későbbi Hercegovina) helyett áll. Szent Száva hercege egyébként Mátyás idején Koszacsá–Vukcsics István (Stejepan Vukčić Kosača, 1404–1466) boszniai vajda volt, aki III. Frigyes német-római császártól kapta ezt a címet, majd a titulust fia, László/Ulászló (Vladislav Hercegovicé)

43. Ottavio Strada: Hunyadi János impresája, tollrajz, 16. sz. vége (BSB Cod. icon. 425. f. 62^r, részlet. BSB dig. felv.)

VEL SIC ENITAR mottóval II. Ulászló magyar és cseh királyé (1490–1516),¹⁹⁰ s a prágai emblémés könyvbe már így is kerül be. Strada ugyanis a rajzán tévedett az emblémák azonosításánál, így II. Ulászló emblémáját összekeverte Lodovico Gonzagaéval, akinek devizája (EX GLACIE CRISTALLUS EVASI)¹⁹¹ tévesen került be a magyar és lengyel királyok jelvényei közé.¹⁹²

Ottavio Strada császári és királyi antikvárius tintával rajzolt gyűjteményét a 16. század utolsó éveiben saját és mások másolatában is terjesztették,¹⁹³ majd a rajzok egy részét, azokat, amelyek a pápák, a német-római császárok és a királyok emblémáitól készült, Aegidius Sadeler 1600-ban rézbe metszette és a lapokat könyvben kiadta egy kötetben. Strada rajzaihoz, illetve Sadeler metszeteihez írt végül II. Rudolf udvari történetírója, Jacobus Typotius magyarázó szöveget, s ez a gyűjtemény jelent meg 1601–1603 között Prágában 3 kötetben úgy, hogy az első kötet metszetei azonosak az 1600. évi Sadeler-kötetével.

örökölte, aki a török elől 1470-ben Magyarországra menekült, végül a velencei fennhatóság alatti Rab szigetén halt meg. Vukcsics István egyébként I. Alfonz nápolyi király vazallusa volt, akit István Tamás boszniai király elleni harcában hívott segítségül.

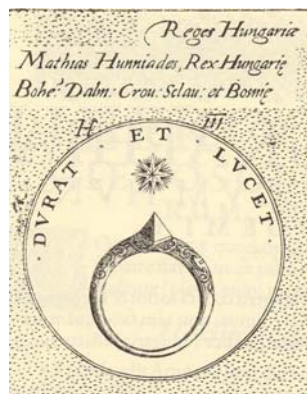
¹⁹⁰ TYPOTIUS 1601–1603, I. 54.; NEUGEBAUER 1619, 245–246. A II. Ulászlónak tulajdonított emblémát „örökölte” III. Vasa Zsigmond lengyel király fia, a későbbi IV. Vasa Ulászló lengyel király (sz. 1595, 1642–1648) is, akinek érmén ugyanez az embléma jelenik meg 1637 körül. BENTKOWSKI 1830, 20–21. (73–74. sz.); RACZYŃSKI 1838–1843, I. 276–280. (72–73. sz.)

¹⁹¹ Jelentése: Jégből kristállyá lettem. A mottó (és impresa) eredetileg nem a Gonzagaké volt, hanem Paolo Giovio fivére, Giulio Giovio alkotta Baccio Bandinelli firenzei szobrásznak (1493–1560), Cosimo de’ Medici kedvelt művészeinek. GIOVIO 1561, 98–99.

¹⁹² BSB Cod. icon. 425. f. 36^r

¹⁹³ Ottavio Strada *Symbola*-rajzai, illetve másolatuk több neves gyűjtemény kéziratárába is bekerültek, így a stockholmi Kunglige Biblioteket (D 127c, mégpedig de la Gardie hagyatékából!), a Santa Monica-i Getty Center for the History of Art and the Humanities (890610), a Glasgow University Library (Sp. Coll. S.M. Add. f43–44 1–2., William Stirling–Maxwell of Pollok gyűjteményéből!), a Brünni Egyetemi Könyvtár (MK 51/I. 215), a prága Uměleckoprumyslové muzeum (MS 7627) gyűjteményében. II. Rudolf a kézirat egy példányát a boroszlói Mária Magdolna-plébániatemplomnak adományozta. SIDER–OBRIST 1997, 120–121.; OSZCZANOWSKI 2004, 11.

Meglepő azonban, hogy míg Strada kézírata mind Hunyadi János, mind fia, I. Hunyadi Mátyás emblémáját tartalmazza, a nyomtatott verzióból Hunyadi János már kimaradt, csak Mátyás emblémája „érte” meg a nyomtatást (44. kép). Typotius a háromkötetes munka I. kötetében a Mátyás-embléma – reneszánsz ornamentikával vésett (vagy zománcos) gyűrű négy lapúra csiszolt gyémánttal, felette hatágú fénylő csillag – és a mottó magyarázatában a gyémántköves gyűrű, valamint a „Durat et lucet” jelmondat mögött Mátyás prágai bebörtönzésének és kiszabadulásának történetét véli megelevenedni, amikor ugyanis Mátyás a halál torkából megmenekült, azt mondhatták róla: „Durat”, vagyis kitart és megmarad, s mivel nemcsak hogy életben maradt, hanem még trónra is került, méltán mondhatták, hogy „Lucet”, azaz fényesen ragyog, hiszen politikai pályafutása a börtönből indult és a politikai hatalom fénylő csúcsán ért véget. A gyűrű gyémántköve pedig Mátyás legyőzhetetlenségének beszédes bizonyítéka.¹⁹⁴ A ragyogást a fénylő csillag ábrázolása jeleníti meg a képen. Talán nem véletlen, hogy a Mátyás kitartásáról és fényes karrierjéről szóló embléma és történet éppen Prágában látott először napvilágot, hiszen Mátyás igazi reneszánsz sikertörténete 1458-ban a Habsburgok prágai várbörtönében kezdődött. Typotius munkája ugyanakkor arra is példa, hogyan emlékeztek Mátyásra II. Rudolf udvarában, milyen volt a megítélése egykori ellenfelei, sőt ellenségei utódai körében. Typotiusnál Mátyás nem humanista néven, *Corvinusként* szerepel, hanem a rövid életű dinasztiát megalapító apja, Hunyadi János családnevén (*Mathias Hunniades*), ami a magyar régiség átlagosnál mélyebb ismeretere mutat. Mátyás jelmondatához hasonlót – LUCENS NEC ARDENS (= Világít de nem ég) – egy 17. századi francia emblémáskönyv is a gyémánt-emblémához társítja,¹⁹⁵ a gyémánt fénye ugyanis ártalmatlan, mert nem okoz tüzet, nem füstöl, csak világít.¹⁹⁶

44. Hunyadi Mátyás emblémája
Typotius–Sadeler
emblémáskönyvében, 1601
(TYPOTIUS 1601–1603, I. 55.)

¹⁹⁴ *Reges Hungariae. Mathias Hunniades, rex Hungarie, Bohe(miae), Dalm(atiae), Croa(tiae), Scl(avoniae) et Bosnię. DURAT ET LUCET. Matthias ex carcere, imo morte eluctatus pene, de se, "Durat", inquit; et, quod non tantum viveret, sed et regnaret, imo vinceret: "Lucet" inquit, licet de Annulo videatur loqui, in cuius pala Adamas, quo non tacite, invictum se esse cogitur.* TYPOTIUS 1601–1603, I. 54–55.

¹⁹⁵ LE MOYNE 1666, 304–305.

¹⁹⁶ A jelmondat egyébként minden bizonnyal Szent Ágostonra megy vissza, aki Keresztelő Jánosról mondja, hogy olyan lámpás volt, amely égette magát és így világított: *Ille erat lucerna ardens et lucens.* AUGUSTINUS, *Sermo* 289. 4.

I. Mátyás és Lazarus von Schwendi

Typotius prágai albumában Mátyás mellett Szapolyai János farkas-impresája is szerepel, minden bizonnyal Giovio munkái alapján.¹⁹⁷ Kérdés, hogy Mátyás gyűrűje a hollós címerből és impresából, esetleg Mátyás kevesek által ismert és látott, a 17. század elejére szétszóródott corvináiból, vagy az itáliai reneszánsz elit gyakorlatából került be a világi és egyházi méltóságok szimbólumait bemutató prágai metszetes könyvbe. A Mátyás-embléma mottója azonban bizonyosan nem Typotius alkotása, hiszen a jelmondat nem sokkal korábban Nikolaus Reusner egyik költeményében bukkan fel, amelyet Lazarus von Schwendi báróhoz írt.¹⁹⁸ Az alkalmi hendecasyllabus a magyarországi törökellenes küzdelmeiről is nevezetes hadvezér nevéhez egyértelműen az Igazságot (*Veritas*) kapcsolja, amely istenségként az idő (*Temporis*) és Iuppiter (*Iovis*) gyermeke, s így az égiek közösségének tagja, ráadásul az Erény (*Virtus*) szülője is. Mivel az igazság sohasem rejtőzködik, és sosem enyészik el, és az erényt is generálja, „fénylik és kitart” (*LUCET ET DURAT*), akárcsak az igazság erejével felvértezett Schwendi. Reusner, aki humanista barátjához, Zsámbokihoz négy költeményt is jegyzett, Schwendihez is címzett egy másik verset, ezúttal disztichont, amelyben Platónra hivatkozva fontosabbnak tartja egy férfinál a hírnevet, mint azt, hogy hosszú élete legyen.¹⁹⁹

Mátyás gyűrűje a 16. századi történeti hagyományban többször is felbukkan, Beatrixszal való első székesfehérvári találkozása alkalmával egyébként a valóságban is adott menyasszonyának egy gyémántgyűrűt.²⁰⁰ A gyémántköves gyűrű már a középkortól ismert eljegyzési gyűrűként, Heltai Gáspár Hunyadi János eredetéről írva meséli, hogy Zsigmond király egy gyűrűvel ajándékozta meg Morzsínait, amikor annak lánya már viselős volt, hogy erről a gyűrűről ismerje majd fel fiát, Hunyadi Jánost. Amikor a kis Jankula a mosást végző anyja mellett ezzel a gyűrűvel játszik, s egy holló kikapja a kezéből, anyja egyenesen eljegyzési

¹⁹⁷ GYULAI 2008/b, 20. kép (148.); GYULAI 2009/a, 3. kép (371.)

¹⁹⁸ *AD LAZARUM SCHVENDIUM BARONEM. Veritas nunquam latet, interitque / Nunquam. Filia Temporis Iovisque / Civis est coeli: fruiturque sola / Convictu superum beatiore. / Pressa nec mox opprimitur, genetrix / Virtutis Dea VERITAS: sed inde / LUCET ET DURAT magis. O beatum / Septum robore veritatis uno!* REUSNER 1593, III. 33.

¹⁹⁹ *AD LAZARUM SCHVENDIUM BARONEM. Sit bonus ut vir, opus non longa LAZARE vita, / At clara, quamvis dixit habere Plato.* REUSNER 1593, III. 369.

²⁰⁰ [D]o [= Székesfehérvár] woren dreiczehen [Dezember 1476] gancz blo tuch vff die erden gebreitet, doruff die konigliche junckfraw zu Mathia gefurt wart. Zuuor quom herre Mickolasch Wamphi vnd brocht von jr Mathie einen kostlichen crancz mit eymeringe, dorynne ein schön diamant was sere czirlich gefasset. ESCHENLOER 2003, 391–392., HONEMANN 2003, 219.

gyűrűnek nevezi (*a Zsigmond király gyűrője, melyet jegyül ada ennékem, midőn megművelém az ő akaratját*).²⁰¹

Mátyásnak, akár tévesen is, több főúri kincstárban őrzött gyűrűt is tulajdonítottak, az 1896-ban ünnepelt Magyar Millennium ezredéves kiállításán is szerepelt egy Metternich–Winneburg Pál herceg königswarti kastélyából származó zománcdíszű gyémántgyűrű, amelyet Mátyás királynak tartottak (45. kép),²⁰² az Esterházy-kincstár jégcsapformájúra csiszolt 17. századi elejére datált gyémántkőves gyűrűjét pedig tévedésből kapcsolták Mátyáshoz.²⁰³ Minden bizonnyal valóban Mátyás királytól származhatott azonban az az értékes gyűrű, amely egy másik gyűrűvel együtt 150 Ft-ot ért, így a gyűrű árán Henyey István 1567-ben megvette Perényi Gábortól értékes erdőbényei szőlejét.²⁰⁴ Kérdés azonban, hogy Mátyás gyémántgyűrűjéhez hogyan kapcsolódott Schwendinek a Nikolaus Reusner által idézett (vagy alkotott) jelmondata, de ugyancsak nem tudjuk, hogy milyen előkép, milyen hagyomány alapján került be a gyűrű és a jelmondat Ottavio Strada emblémamásolatai közé a 16. század végén, hiszen a nagytekintélyű, és az emblematikai hagyományt igencsak megtermékenyítő Giovio még a hollót tartotta Mátyás impresájának. Tény, hogy akár valamilyen hagyományt követtek, akár önálló alkotást hoztak létre a Mátyás-emblémával a „*Symbola divina et humana*” szerzői és szerkesztői, II. Rudolf udvaroncái: Strada, Sadeler és Typotius, a gyűrű és a jelmondat már együtt hagyományozódott több 17. századi emblematikai műben, így Giovanni Ferro népszerű „*Teatro d’Imprese*”, 1623-ban Velencében megjelent munkájában is, ahol a szerző a 15–16. századi impresák klasszifikációját ikonogr-

45. Mátyás király gyűrűje az Ezredéves kiállításon, 1896 (MIHALIK 1897. LIV/2. kép alapján)

²⁰¹ HELTAI 1575. *Az Hunyadi Jánosról, erdéli vajdáról és annak jeles dolgairól*

²⁰² [a] Metternich-Winneburg Pál herceg által Königswartból kiállított zománcozott s fejében egy rendkívül hegyes, természetes gyémántjeggeccel díszített aranygyűrű... A hagyomány szerint a gyűrű valaha Mátyás királyé volt; ha nincs is erre okmányoszerű bizonyítékunk, a gyűrű XV. század végére utaló stílusa ellene nem mond ennek a hagyománynak. MIHALIK 1897. LIV/2. kép. A forrásra (tévesen) hivatkozik: Történelem – Kép MNG, 2000. Kat. sz. VII–11. (PANDUR Ildikó). A Metternich–Winneburg hercegek kincstárában egyébként fennmaradt a három gyémánttal és négy rubinttal díszített gyűrű, s ma a königswarti várkastély (Zámek Kynžvart, Lázně Kynžvart, Csehország) múzeumának gyűjteményében található, ugyancsak Mátyásnak tulajdonítva.

²⁰³ Történelem – Kép MNG, 2000. Kat. sz. VII–11. (PANDUR Ildikó); Mátyás öröksége MNG, 2008. Kat. sz. II. 24. (PANDUR Ildikó)

²⁰⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) E 156 Urbaria et Conscriptioes 40/35. PÉTER Katalinnak köszönöm, hogy kutatásaiból ezt a fontos adatot a rendelkezésemre bocsátotta.

fiai szempontok alapján végzi el, a *figurát* (vagy emblémáknál a *picturát*) alkotó képek elemeit veszi sorra, s így a „Diamante” (*Gyémánt*) c. fejezetben említi meg Mátyás magyar király gyémántgyűrűjét, egyébként a Typotiustól átvett szimbolikával együtt.²⁰⁵ Typotius háromkötetes emblémagyűjteménye azokhoz a reneszánsz és korai barokk metszetes portrégyűjteményekhez hasonló emblémáskönyvekhez tartozott, amelyek a nevezetes személyek felől jutott el impresáikhoz vagy versekkel kibővült emblémáikhoz, vagyis az uralkodói és főúri elitet sorakoztatta fel és jellemezte jelvényükkel, egyfajta korabeli „Who’s who” lexikont alkotva, míg Ferro „Teatro”-ja az elméleti munkák sorába tartozik.

Míg a gyémántgyűrű-embléma a klasszikus reneszánszban főként a Mediciekhez, illetve az itáliai fejedelmi házakhoz kapcsolódott, a 16. században polgári használatban is megjelent. A neves németalföldi humanista tudós, orvos, természet-tudós és emblémaszerző, Sambucus barátja,²⁰⁶ Hadrianus Iunius (Adriaen de Jonghe 1511–1575)

Emblemata c. művében közöl egy verses emblémát „*Nec igni nec ferro cedit*” (= Se tűznek, se vasnak nem enged) mottóval, amelyen tájképi háttér előtt egy gyémántgyűrű látható keresztbe tett alabárrdal és lángoló parázstartóval (46. kép). A vers magyarázata szerint hiába próbálja a bárd vagy a tűz átjárni a gyémántkőves gyűrűt, ahogyan az erős, állhatatos és mindenek győzedelmes lélek is rettenthetetlenül ellenáll a veszélyeknek és gyötrelmeknek.

Emblema LI.

Ne igni nec ferro cedit

*Bipennis hinc, fax inde vivum ignem vomens,
Nexum adamante suo decussat annulum probè.
Fortis animus, constansque, victor omnium,
Despuit intrepidus pericula et saevas cruces.*²⁰⁷

46. Hadrianus Iunius gyémántgyűrű-emblémája, 1565 (IUNIUS 1565, 57. alapján)

²⁰⁵ *Al Diamante parimente in uno anello, e una stella, che serve più all'intentione, che all'Impresa, vi furono scritte le parole DURAT ET LUCET, da Mattias Re d'Ungaria, per mostrare, che scampato da prigione e da morte viveva non pure, ma regnava et vinceva.* FERRO 1623, II. 277.

²⁰⁶ Kapcsolatokról bővebben: EREDICS 1998

²⁰⁷ IUNIUS 1565, 57.

Hadrianus Iunius az embléma magyarázatában a gyémánt mint a legértékesebb ékkő szimbolikájáról értekezik, amelyet nem fog sem a vas, sem a tűz, s elárulja, hogy az emblémát a tudományok műveléséről nevezetes korabeli Prágában kiadott könyvek címlapjáról vette.²⁰⁸ Bár Iunius nem nevezi meg a prágai könyvkiadót, a gyémántgyűrű és a NEC IGNE NEC FERRO CEDIT-mottó a neves prágai humanista könyvnyomtató, Jiří Melantrich (1511–1580) vállalkozásának emblémája volt, akinek az 1540-es évektől volt nyomdája Prágában, amely nemcsak latin és német, hanem cseh nyelven is adott ki könyveket, köztük a neves Pietro Andrea Mattioli itáliai orvos és természettudós munkáit, így orvosi könyvét címlapján a Melantrich-emblémával (47. kép).²⁰⁹ A Melantrich nyomda emblémája bizonyára nem volt ismeretlen Ottavio Strada és Typotius előtt sem, s talán a prágai nyomdajelvény is mintaként szolgálhatott a karrierjét a prágai szabadulással megkezdett Hunyadi Mátyás király emblémájának közlésében.

47. kép

A Melantrich könyvkiadó emblémája, Prága, 1561 (MATTHIOLI: *Epistolae*, Prága, 1561 címlap alapján)

A prágai emblémáskönyv szerzői munkája nyomán azonban a gyémántgyűrű a 17. században I. Mátyás magyar királlyal kapcsolódott össze, így természetesen, hogy a Kaaden csehországi városban született, majd a lengyel udvarba került német történétíró,²¹⁰ Salomon Neugebauer Frankfurt am Mainban megjelent emblémáskönyvében Corvin Mátyás magyar királlyal a Strada–Typotius munkájá-

²⁰⁸ *Adamas ut inter gemmas facillè principatum obtinet, neque mirum, quippe cui vis indomita nomen Graeca interpretatione dedit; ita duarum violentissimae naturae rerum, ferri ignisque contemptricem vim singulari praerogativa iam olim possidet, atque auctoritate scriptorum veluti mancipi tenet: quando enim incudes, nedum malleos ferreos dissilire inusita [helyesen: inusitata] sua duritie faciat; hinc est quod adamantem (quem opum gaudium praeclaro elogio nuncupat Plinius) reliqua vi omni infragilem atque invictum, solo hircino sanguine, nec nisi recenter à caede fervente, rumpi posse naturalium rerum ventilatores negant. Emblema desumptum est (ne quis nobis fascinus à malevolis obrepat, qui candidè nostros labores in publicum proferimus) è librorum Pragae, quae Bohemiae copiosissima facile et litterarum studiis celeberrima est civitas, excusorum frontispicio: uti annulus pala inclusum habens adamantem, decussatim praefert hinc securim Amazoniam; inde trullam ferream igne ardente coruscantem.* IUNIUS 1565, 147.

²⁰⁹ Petri Andreae MATTHIOLI: *Epistolarum medicinalium libri quinque*. Pragae, In officina G. MELANTRICHII, ad instantiam V. VALGRISII, 1561

²¹⁰ A lengyel történelemről írt műve: *Historiae rerum Polonicarum libri quinque*. Frankfurt, Typis WECHELIANIS, sumptibus heredum IOANNIS AUBRII, 1611

ból megismert gyémányűrűt és csillagot társítja, s metszenének előképe is Strada rajza és Sadeler rézmetszete (48. kép).²¹¹ Neugebauer leírásában az embléma jelentése: a király képes legyőzni minden bármely súlyos és nehéz akadályt, mert férfias bátorsága a veszélyekben is felragyog, s fénylik a sötétségben is. Akárcsak a gyémánt, amelynek olyan ereje van, hogy semmilyen eszközzel nem lehet megsérteni, még a tűzben is épségben marad, semmitől nem rongálódik, ezért azt, aki bátor és állhatatos lélekkel van felvértezve, illetve minden kemény és rendíthetetlen dolgot ehhez a megszelídíthetetlennek nevezett ékközhöz hasonlítanak.

48. Corvin Mátvás emblémája, 1619
(NEUGEBAUER 1619, 243.
alapján)

Neugebauer azonban nemcsak Mátvás emblémáját közli a DURAT ET LUCET-mottóval, hanem Lazarus von Schwendi hohlenlandsbergi bárójét is, akinek Hadrianus Iunius a jelmondatot „ajándékozta”. Schwendi emblémája azonban hasonló mottó alatt, de a picturán a lángoló Etna ábrázolásával jelenik meg (49. kép).²¹² A szicíliai vulkán ugyanis soha nem szűnik meg tüzet okádni, ugyanígy nem lehet elnyomni (Schwendi) férfiasan bátor lelkét sem. Ugyenezt a mottót és a tűzhányó-emblémát a strassburgi Johann Jacob Luck (Lucke) is felvette numizmatikai-emblematikai gyűjteményébe, az emblémához fűzött magyarázatban pedig Schwendit mint a császári hadak magyarországi főparancsnokát mutatja be, kiemelve az 1565. évi török háborúban játszott szerepét. Luck megemlíti hadiszerencsáját, a szatmári vár, Szerencs, Erdőd, Kővár, a borsodi Szendrő elfoglalását, s dicséri a generális katonai virtusát, amely

²¹¹ MATTHIAS CORVINUS REX HUNGARIE. Annulus aureus asseri directe impositus, comprehendens adamantem acuminatum, cui stella maiuscula ex intersticio supraposita tali cum epigraphe: DURAT ET LUCET, figurat: Rex scilicet impetrare et superare adversa per acuta atque robusta quaevis. Splendet enim virtus semper, neque illis sordibus siue adversis obsolescit, atque in tempestate siue quiete est, lucetque in tenebris. Adamas, quia ejus est duritici et indomiti roboris, vt non solum nullo posset teri aut tundi instrumento, sed et iam vim ignis illaesus perferat: inde qui animi fortitudine, firmoque animi proposito est acceptus, et uniuerse omnia dura et implacabilia eius gemmae, quam ideo indomitam dixerunt, nomine fuerunt denotata. NEUGEBAUER 1619, 243–244.

²¹² LAZARUS A SCHWENDI BARO DE HOHENLANDSberg. Aetna undiquaque flammas evomens, ventis septem circumcirca inflantibus cum epigraphe: DVRAT ET LUCET. Ut Aetna mons ille in Sicilia decantatus et ignem late fundit, et tamen in hodiernum usque diem durat: ita et virtus, atque masculus animus etiam in rebus adversis non opprimitur, etiam si prematur, ut iucunde habet senarius Graecus [...]. Vide hac de re Philosophum in Nicomachicis cap. 12. lib. I. NEUGEBAUER 1619, 403–404.

a szicíliai Etna soha meg nem szűnő és messzire látszó kitöréseivel hasonlóan, a sötétben is fénylik és világít, s a legnagyobb veszélyek közepette is sértetlen marad, történjen bár hajótörés vagy tűzvész, viharok, a bátorság nem változik, képes mindig megújulni, soha nem enyészik el.²¹³ A Schwendi Etna-emblémájához fűzött magyarázatból kiderül, hogy Jacob Luck a mottó alapján a tűzhányó ikonográfiájának ugyanolyan szimbolikus tartalmat kölcsönöz, mint a korábbi emblematikai szerzők Mátyás gyémántjához.

49. kép
Lazarus von Schwendi
emblémája, 1619
(NEUGEBAUER 1619,
403. alapján)

Láttuk, hogy Mátyás életében, a források jelenlegi ismerete mellett, csupán egyetlen mottót jegyeztek fel, azt is németül, pedig az impresák (és emblémák) fontos alkotóeleme a mottó vagy lemma, hiszen éppen ez avatja irodalmi jelenséggé. A másik Mátyásnak tulajdonított mottóról (SUA ALIENAQUE PIGNORA NUTRIT) pedig kiderült, hogy azt Brodarics István alkotta, de nem neki, hanem Szapolyai Jánosnak, mégpedig humanista barátja, Paolo Giovio kérésére, s csak figyelmetlenségből tulajdonították, s nem is mindenki, Mátyásnak a 16–17. századi emblémáskönyvekben.

A DURAT ET LUCET-mottó sem Mátyás kizárólagos jelmondata, hiszen Adrianus Iunius alkotta (feltehetően korábbi toposzok alapján) Lazarus von Schwendinek, a kor Európaszerte ismert császári hadvezérének, s csak a 16. század legvégén jelenik meg Hunyadi Mátyás neve és emblémája alatt Ottavio Strada saját

²¹³ NUMMUS CASTRENSIS LAZARI SCHWENDII BARONIS IN HOHENLANDSPERG: *Caesarei exercitus in Ungaria et Transylvani summi Praefecti, cusus rebus praeclare contra Trucas gestis Anno 1565. Postquam Transylvanus violata pace Zatmarum occupasset Lazarus Schwendius vir illustris... Caesarianis copiis praeficitur, summamque rerum agendarum potestatem nactus [...] Symbolum hoc numismatico virtus quid possit, infractusque viri fortis animus declarat. Aetna ignem suum favillasque longe lateque proicit, nec tamen ejaculatione ejusmodi assidua consumitur, sic virtus (bellica inprimis et militaris) et lucet in tenebris, splendetque per se semper et rebus in adversis illaesa perdurat, non naufragio, non incendio amittitur, non tepestatum, non temporum permutatione mutatur, aegrescere potest, emori non potest. [...] Utendum fortunae successu ratus pergit Heros laudatissimus: Zathmaram, Zerentium, Erdeudam, Kuvaram, Sendereviam, aliaque insignia lova prospero victoriae cursu expugnat. Caeterum symbolo hoc numismatico virtus quid possit, infractusque viri fortis animus declarat. Haud secus enim atque Aetna mons Siciliae ignem suum favillasque longe lateque proicit, nec tamen ejaculationes ejusmodi assidua consumitur: sic virtus (bellica inprimis ac militaris) et lucet in tenebris, splendetque per se semper: et rebus in adversis illaesa perdurat: non naufragio, non incendio amittitur: non tempestatum, non temporum permutatione mutatur: aegrescere potest: emori non potest. Author. LUCK 1620, 217.*

maga által rajzolt emblémagyűjteményében, ahonnan a Typotius–Strada-féle prágai emblémáskönyvbe is bekerült.

Pedig Mátyás uralkodói reprezentációjában, corvináit s részben palotája díszzeit tekintve, fontos szerepet szánt az emblémáknak, s ebben a legjobb s leginkább követésre méltó példát éppen felesége, Aragónai Beatrix és családja impresakultuszában találhatta meg. A 16–17. századi emblematikai hagyomány azonban egyikőjüket sem tüntette ki különösebben, bár Mátyás (sőt még apja, Hunyadi János is) fel-feltűnt az emblémáskönyvek lapjain, a 15. századi magyar király ismertsége nem vetekedhetett kora, illetve a 16. század európai uralkodói és humanista elitje, a nagy uralkodóházak és előkelő családok emblematikai népszerűségével.

BIBLIOGRÁFIA

ALGARRA PARDO 1998

ALGARRA PARDO, Víctor Manuel: Azulejería gótica valenciana. In: PADILLA, Jose I.– VILA I CARABASA, Josep M.– AQUILUE ABADIAS, Javier: *Ceramica Medieval I Postmedieval: Circuits Productius I Sequencies Culturals*. Universitat de Barcelona, 1998. 145–163. (*Monografies D'arqueologia Medieval I Postmedieval, 4*)

ÁLVARO ZAMORA 2005

ÁLVARO ZAMORA, María Isabel: La emblemática en la cerámica. *Emblemata: Revista aragonesa de emblemática*, 11 (2005) 349–406.

AMETLLER Y VIÑAS 1903–1928

AMETLLER Y VIÑAS, Josep: *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV*. I–III. Gerona, Torres, 1903 (I–II.) – 1928 (III.)

AMMIRATO 1592

Il rota overo delle imprese. Dialogo del signor Scipione AMMIRATO. Nel qual si ragiona di molte Imprese di diuersi eccellenti Autori, & di alcune regole, e auuertimenti intorno quella materia. Fiorenza, Filippo Giunti, 1592

ANGELIS 1983

Maria Antonietta de ANGELIS: Emblems and Devices on a Ceiling in the Château of Dampierre-sur-Boutonne. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 46 (1983) 221–228.

APRILE 2001

APRILE, Marcello: Giovanni Brancati traduttore di Vegezio. Galatina (Lecce), CONGEDO, 2001 (*Pubblicazioni del Dipartimento di filologia linguistica e letteratura dell'Università di Lecce, V.*)

BALDI 1824

BALDI, Bernardino: *Vita e fatti di Federigo di Montefeltro, duca di Urbino* 1–3. Estratta da MS. inedito della Biblioteca Albani e corredata... di Francesco ZUCCARDI. Roma, Perego Salvioni, 1824

BALLA 2008

BALLA, Gabriella: Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. In: *Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara*. Szerk.: BALLA, Gabriella. Kiállítási katalógus. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2008. 11–30.

BASCAPÉ 1969–1978

BASCAPÉ, Giacomo Carlo. *Sigillografia. Il sigillo nella diplomatica, nel diritto, nella storia, nell'arte*. I–II. Milano, Antonino Giuffrè, 1969–1978

Beatrix hozománya IM 2008

Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. Kiállítási katalógus. Szerk.: BALLA Gabriella. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2008

BELTRÁN 2008

BELTRÁN, Rafael: Los orígenes del Grial en las leyendas artúricas: Interpretaciones cristianas y visiones simbólicas. *Tirant lo blanc*, 11 (2008) 19–54.

BENTKOWSKI 1830

BENTKOWSKI, Felix: *Spis medalówpolskich lub z dziejami krainy polskiej styczyńskich, w gabinecie król. alex. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się, tudzież ze zbiorów i pism lub podań zebrany i porządkiem lat ułożony przez... z czterema rycinami*. Warszawa, w drukarni kommissyi RZ. W, R. I O. P., 1830

BERTONI 1903

BERTONI, Giulio: *La Biblioteca Estense e la coltura Ferrarese ai tempi del duca Ercole I (1471–1505)*. Torino, Ermanno Loescher, 1903

BERZEVICZY 1908

BERZEVICZY Albert: Beatrix királyné 1457–1508. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908 (*Magyar történelmi életrajzok*)

BOULTON 1987

BOULTON, D'arcy Jonathan Dacre James: *The Knights of the Crown: The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325–1520*. New York, St. Martin's Press, 1987

CAPACCIO 1584

Forastiero. Dialogi di Giulio Cesare CAPACCIO, accademico otioso, nei quali, oltre a quel che si ragiona dell'origine di Napoli, governo antico della sua repubblica, duchi che sotto gli imperadori greci vi ebbero dominio, religione, guerre che con varie nazioni successero, si tratta anche

dei re che l'han signoreggiata, che la signoreggiano, viceré che amministrano, tribunali regi, governo politico, sito e corpo della città con tutto il contorno, da Cuma al Promontorio di Minerva, varietà e confini di habitatori, famiglie nobili e popolari, con molti elogij d'homini illustri, aggiuntavi la cognitione di molte cose appartenenti all'istoria d'Italia, con particolari relationi per la materia politica, con brevità spiegate. In Napoli, per Domenico Roncagliolo, 1584

CAPACCIO 1592

CAPACCIO, Giulio Cesare: *Delle Imprese Trattato di Giulio Cesare Capaccio in tre Libri diviso.* Nápoly, Giovanni Giacomo Carlino, 1592

COVARRUBIAS 1995

Sebastián de COVARRUBIAS OROZCO: *Tesoro de la lengua castellana o española es un diccionario del española.* Ed. Felipe C. R. MALDONADO–Manuel CAMARERO. Madrid, Castalia, 1995²

CSAPODI 1990

CSAPODI Csaba: A Corvina könyvtár története. In: CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* Budapest, Helikon, 1990⁴. 7–28.

CSONTOSI 1890

CSONTOSI János: Diomedes Carafa: De Institutione Vivendi. A pármai Corvin-codexből. *Magyar Könyvszemle* XV. (1890) I–II. füzet. 54–86.

DE LUCA 2001

DE LUCA, Margerita: *La villa della Duchesca attraverso le fonti.* Doktori értekezés tézisei és előszava (*La villa della Duchesca*). Università degli Studi di Napoli Lettere, 2001

(www.tesionline.it/default/tesi.asp?id=6902. 2009. júl. 24.)

DI BATTISTA 1998/1999

DI BATTISTA, Rosanna: La porta e l'arco di Castelnuovo a Napoli. *Annali di Architettura. Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio di Vicenza*, 1998/1999/10–11. 7–21.

E. KOVÁCS 2005

E. KOVÁCS, Péter: Ritratto di Mattia Hunyadi re d'Ungheria. In: *Nel segno del corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490).* Ed. BONO, Nicola e. a. Modena, Bulino–Ministero per i Beni e Le Attività Culturali–OSZK etc., 2002. 17–21.

EREDICS 1998

EREDICS Péter: Joannes Sambucus és Hadrianus Junius. In: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány.* Szerk.: JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, JPTE, 1998. 89–96.

ESCHENLOER 2003

ESCHENLOER, Peter: *Geschichte der Stadt Breslau*. Hg. von Gunhild ROTH. Münster etc., Waxmann Verlag, 2003

FÉNYES 2008

FÉNYES, Gabriella: Majolika padlócsempék a budai várból. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*. Szerk.: FARBAKY Péter–SPEKNER Enikő–SZENDE Katalin–VÉGH András. Kiállítási katalógus. BTM, 2008. márc. 19– jún. 30. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 354–374.

FERRO 1623

FERRO, Giovanni: *Teatro d'Imprese I–II*. Venezia, Giacomo Sarzina, 1623

FERRO 1629

FERRO, Giovanni: *Ombre apparenti nel Teatro d'Imprese I–II*. Venezia, Giacomo Sarzina, 1629

FEUILLE 1691

Daniel de la FEUILLE: *Devises et emblemes anciennes et modernes, tirées des plus celebres auteurs: avec plusieurs autres nouvellem[en]t inventées et mises en latin, en francois, en espagnol, en italien, en anglois, en flamand et en allemand*. Amsterdam, Feuille, 1691

GARCIA 2009

GARCIA, Joan E.: Aragóniai János esztergomi érsek könyvtára. In: *Királylányok messzi földről – Katalónia és Magyarország a középkorban*. Kiállítási katalógus. Szerk.: SAROBE, Ramon TÓTH Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 470–479.

GEORGES 2008

GEORGES, Stefan: *Das zweite Falkenbuch Kaiser Friedrichs II. Quellen, Entstehung, Überlieferung und Rezeption des Moamin*. Berlin, Akademie Verlag, 2008 (*Wissenskultur und gesellschaftlicher Wandel*, 27).

GIOVIO 1531

Commentario de le cose de' turchi di Paulo IOUIO, vescouo di Nocera, a Carlo quinto imperadore augusto. Stampata in Roma per maestro Antonio Blado d'Asola, 1531

GIOVIO 1552–1555

Pauli IOVII Episcopi Nucerini Historiarum sui temporis. Tomus primus – Tomus secundus. Venetiis IOAN. GRYPHIUS excudebat, ad instantiam Petri Boselli, 1552–1555

GIOVIO 1555

GIOVIO, Paolo: *Dialogo dell'impresie militari et amorose*. Roma, Antonio Barré, 1555 (Editio princeps)

GIOVIO 1556²

Dialogo dell'impresie militari et amoroſe. di monſignor GIOVIO veſcouo di Nocera. Con un ragionamento di Lodouico Domenichi, nel medesimo ſoggetto. In Vinegia, appreſſo Gabriel Giolito de'Ferrari, 1556²

GIOVIO 1559 (Dialogo, Lyon)

Dialogo dell'impresie militari et amoroſe di monſignor GIOVIO veſcouo di Nocera. Con un ragionamento di Meſſer Lodouico Domenichi, nel medesimo ſoggetto. Con la tavola. In Lione, appreſſo Gvglielmo Roviglio [Guillaume Rouille], 1559

GIOVIO 1559 (Ragionamento, Milano)

Ragionamento di Mons. Paolo GIOVIO, veſcouo di Nocera con Meſſer Lodouico Domenichi ſopra i motti e diſegni d'arme e d'amore, che comunemente chiamano impresie. Con vn diſcorſo di Girolamo Ruſcelli, intorno allo ſteſſo ſoggetto. Milano, Appreſſi di Giouann' Antonio de gli Antonii, 1559

GIOVIO 1561 (Dialogue, Lyon)

Dialogue des Deuiſes d'armes et d'amours du S. Paulo IOVIO, avec un Diſcourſ de M. Loys Dominique ſur le meſme ſubiet. Traduit d'Italien par le S. Vaſquin Philieul. Auquel avons adiouſté Deuiſes Heroique et Morales de Seigneur Gabriel Symeon. A Lyon par Guillaume Rouille, 1561

GIOVIO 1561 (Ragionamento, Venetia)

Ragionamento di Mons. Paolo GIOVIO ſopra i motti e diſegni d'arme e d'amore, che comunemente chiamano impresie con un Diſcorſo di Girolamo Ruſcelli, intorno allo ſteſſo ſoggetto. Venetia, Giordano Ziletti, 1561²

GIOVIO 1571

GIOVIO, Paolo: *Elogia virorum bellica virtute illuſtrium veris imaginibus ſuppoſita, quae apud Muſaeum ſpectantur in libros ſeptem digeſta.* Baſileae, [PETRUS PERNA?], 1571 (Editio princeps: Firenze, Torrentino, 1551)

GIOVIO 1577

Pauli IOVII Novocomenſis epiſcopi Nuceriſini Elogia virorum literis illuſtrium, quotquot vel noſtra vel avorum memoria vixeret. Ex eiudem Muſaeo (cuius deſcriptionem una exhibemus) ad vivum expreſſis imaginibus exornata. Bázel, Petrus Perna, 1577

GIOVIO, 1551

Pauli IOVIO Novocomenſis epiſcopi Nuceriſini Elogia virorum bellica virtute illuſtrium veris imaginibus ſuppoſita, quae apud Muſaeum ſpectantur. Florentiae, in officina Laurentii Torrentini ducaliſ typographi, 1551

- GIOVIO[–SIMEONI] 1561 (Le Sententiose, Lyon)
Le sententiose imprese di Monsignor Paulo GIOVIO, et del Signor Gabriel Symeoni, ridotte in rima per il detto Symeoni. In Lyone, apresso Gulielmo Roviglio [Guillaume Rouille], 1561
- GIOVIO[–SIMEONI] 1574
Dialogo dell'imprese militari et amorse di Monsignor GIOVIO Vescovo di Nocera, et del S. Gabriel Symeoni Fiorentino. Con un ragionamento di M. Lodovico Domenichi nel medesimo soggetto. Con la tavola. In Lyone, Appresso Guglielmo Rouillio, 1574
- GLÍPTICA 2001
Glíptica: camafeos y entalles de la Universitat de València. Kiállítási katalógus. 2001 január–április. València, Universitat de València–Vice-rectorat de Cultura, 2001
- GRIERSON–TRAVAINI 1998
GRIERSON, Philip–TRAVAINI, Lucia: *Medieval European Coinage, Vol. 14: Italy (3). South Italy, Sicily, Sardinia. With Catalogue of The Fitzwilliam Museum.* Cambridge University Press, 1998
- GRIMM 1854–1960
GRIMM von, Jacob–GRIMM, Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch* 1–16. (1–32.) Leipzig, S. Hirzel, 1854–1960
- GROTA 1475
GROTA, Lodovico: *In q(ue)sto piccolo libretto se co(n)tiene le admira(n)de magnifice(n)tie e stupe(n)dissimi aparati de le foelice noze celebrate da lo illustre segnor de Pesaro.* Vicenza, Hermanus Levilapidus, 1475
- GUICCIARDINI 2003
GUICCIARDINI, Ludovico: *Le ore di ricreazione.* Editio princeps: Atwerpen, 1565. Digitális kiadása: Biblioteca Italiana, 2003 (www.bibliotecaitaliana.it)
- GYULAI 2008/A
GYULAI Éva: Báthoriak az emblematikában. In: A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa). Tanulmánykötet. Szerk.: Ulrich Attila. Nyírbátor, 2008. 69–97. (*A Báthori István Múzeum Füzetei. Új sorozat* 3.)
- GYULAI 2008/B
GYULAI Éva: A Szapolyai-címer változatai a 16–17. században. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* Tomus XIII. [2008] – Fasciculus 3. 125–164.

GYULAI 2009/a

GYULAI Éva: „Sua alienaque pignora nutrit” – Szapolyai János király impresája. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk.: Tüskés Anna. Budapest, CentrArt Egyesület, 2009. 369–374.

GYULAI 2009/b

GYULAI Éva: „Durat et lucet” – Matthias Corvinus in Emblem Books. In: *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. Eds. Attila BÁRÁNY–Attila GYÖRKÖS. Debrecen, 2009. 163–186. (*Speculum Historiae Debreceniense I. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai*)

HANKISS 1939

HANKISS János: *Tormay Cécile*. Budapest, Singer és Wolfner, 1939

HELAS 1999

HELAS, Philine: *Lebende Bilder in der italienischen Festkultur des 15. Jahrhunderts*. Berlin, Akademie, 1999

HILL 1905

HILL, George Francis: *Pisanello*. London, Duckworth, 1905

HELTAI 1575

HELTAI Gáspár: *Krónika az magyaroknak viselt dolgairól*. Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1575 (RMK I. 118)

HONEMANN 2003

HONEMANN, Volker: The Marriage of Matthias Corvinus to Beatrice of Aragón (1476) in Urban et Court Historiography. In: GOSMAN, Martin e. a.: *Princes and Princely Culture, 1450–1650*, I–II. Leiden, Brill, 2003. II. 213–227.

Hunyadi Mátyás BTM 2008

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban. Szerk.: FARBAKY Péter–SPEKNER Enikő–SZENDE Katalin–VÉGH András. Kiállítási katalógus. BTM, 2008. márc. 19–június 30. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 2008

HUSZTI 1927

HUSZTI József: Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz. Budapest, MTA, 1927. (*Értekezések a nyelv- és néptudományok köréből* XXIV. 10.)

IUNIUS 1565

Hadrianus IUNIUS (Adriaen de JONGHE): *Emblemata*. Antwerpen, Christophe Plantin, 1565

KARSAY 2002

KARSAY Orsolya: Uralkodók és studiolók. In: *Uralkodók és corvinák : Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára*. Szerk.: KARSAY Orsolya. Budapest, OSZK, 2002. 91–95.

KELEMEN, 2006

KELEMEN Örs: A Corvin-emblémák. *Magyar Grafika* 2006/5. 100–101.

Katalónia és Magyarország MNM 2009

Királylányok messzi földről – Katalónia és Magyarország a középkorban. Kiállítási katalógus Szerk.: SAROBE, Ramon–TÓTH Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009

KOVÁCS 1991

KOVÁCS András: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica* 19. (1991) 157–164.

KOVÁCS 1994

KOVÁCS András: A kolozsvári Zodiákus terem. *Művelődés* 46. (1994)/10. 39–42.

KOVÁCS 2001

KOVÁCS András: Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In: *Kolozsvár 1000 éve (A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai)*. Szerk.: DÁNÉ Tibor Kálmán et al. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület Magyar Közművelődési Egyesület, 2001. 42–72.

KOVÁCS 2006

KOVÁCS András: *A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza*. *Korunk* 3. folyam 17. (2006)/10. 11–21.

KUBINYI 2008

KUBINYI András: Udvertartás és udvari élet Mátyás király korában. In: *Hunyadi Mátyás, király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk.: FARBAKY, Péter–SPEKNER, Enikő–SZENDE, Katalin–VÉGH, András. Kiállítási katalógus, 2008. márc. 19–jún. 30. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 21–33.

KULCSÁR 1990

KULCSÁR, Péter: A Corvinus-legenda. In: *Mátyás király*. Szerk.: BARTA Gábor, Budapest, Akadémiai, 1990. 17–40.

LA PERRIÈRE 1544

LA PERRIÈRE, Guillaume: *Le theatre des bons engines*. Paris, Denis Janot, 1544

LE MOYNE 1666

LE MOYNE, Pierre: *De l'Art des Devises*. Paris, Cramoisy, 1666

LÖVEI 2006

LÖVEI Pál: Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Szerk.: TAKÁCS Imre. Kiállítási katalógus. Budapest–Luxemburg, Philipp von Zabern, 2006. 251–263.

LUCK 1620,

LUCK, Johann Jacob: *Sylloge Numismatum Elegantiorum, Quae Diversi Imp., Reges, Principes, Comites, Respublicae, Diversas ob Causas Ab Anno 1500, ad Annum usque 1600. Concinnata & Historica Narratione (sed Brevi) Illustrata*. Argentinae (Strasbourg), Typis Reppianis, 1620

LIPPINCOTT 2000

LIPPINCOTT, Kristen: „Un gran pelago”: the impresa and the medal reverse in fifteenth-century Italy. In: *Perspectives on the Renaissance Medal*. Ed. SCHER, Stephen K., London–New York, Garland, 2000. 75–96. (*Garland Studies in the Renaissance*, 11; *Garland Reference Library on the Humanities*, 1922)

Magyar Katolikus Lexikon

Magyar Katolikus Lexikon 1–13. Budapest, Szent István Társulat, 1993–2008

MASUCCIO 1874

MASUCCIO, Luigi Settembrini: *Il novellino di Masuccio Salernitano: restituito alla sua antica lezione*. Nápoly, Morano, 1874

MORETTI 2004

MORETTI, Massimo: Note storiche e storiografiche sulla ceramica pesarese del Quattrocento. In: CIARONI, Andrea (ed.): *Maioliche del Quattrocento a Pesaro: frammenti di storia dell'arte ceramica dalla bottega dei Fedeli*. Firenze, Centro Di, 2004. 41–87.

MASEN, 1681

MASEN, Jakob: *Speculum Imaginum Veritatis Occultae. Ed. tertia prioribus correctior*. Köln, J. A. Kinckius (Witwe), 1681

Mátyás öröksége MNG 2008

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Tanulmánykötet (Kiállítási katalógus). Szerk.: MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. Budapest, Art Boks–MNG, 2008 (*A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai*, 2008/3)

MIHALIK 1897

MIHALIK József: A csúcsíves műizlés ötvösművészetének emlékei. In: *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon I–II*. Szerk.: CZOBOR Béla–SZALAY Imre. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1897–1901. I. köt.

MIKÓ 2008

MIKÓ Árpád: Beatrix királyné. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*. Szerk.: FARBAKY, Péter–SPEKNER, Enikő–SZENDE, Katalin–VÉGH, András. Kiállítási katalógus. BTM, 2008. márc. 19–június 30. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 251–253.

MILANO 2002

MILANO di, Ernesto: I codici corviniani conservati nelle Biblioteche italiane. In: *Nel segno del corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*. Ed. BONO, Nicola e. a. Modena, Bulino–Ministero per i Beni e Le Attività Culturali–OSZK etc., 2002. 65–94.

MILANO 2005

MILANO, Ernesto: Az olasz könyvtárakban őrzött corvinák. In: *A holló jegyében*. Szerk.: MONOK István, Budapest, Corvina–Országos Széchényi Könyvtár, 2005. 83–134.

NEUGEBAUER 1619

NEUGEBAUER, Salomon “a Cadano”: *Selectorum Symbolorum Heroicorum Centuria Gemina Enotata Atque enodata*. Frankfurt/M., Lukas Jennis, 1619

OSZCZANOWSKI 2004

OSZCZANOWSKI, Piotr: Silesians at the Court of the Emperor Rudolf II. *Studia Rudolphina* 4. (2004) 3–16.

PALAZZI 1679

Aquila Austriaca – sub quo Imperatores Austriaci ab Alberto II. Honorifico usque ad Ferdinandum III. et IV. Occidentis Imperatorem L. elogiis, hieroglyphicis, numismatibus, insignibus, symbolis, imaginibus antiquis ad viuum exhibentur exculpti, et longa historiarum serie exarati Auctore Joanne PALATIO. Venetiis, ex Typographia ANDREA POLETI, 1679

PALLISER 1870

Mrs PALLISER, Bury: *Historic Devices, Badges, and War-cries*. London, Sampson Low, Son & Marston, 1870

PANORMITA 1538

PANORMITA (Antonio Beccadelli): *Antonii Panormitae De dictis ac factis Alphonsi regis libri IV*. Bázél, Hervag, 1538

PARADIN 1557

PARADIN, Claude: *Devises heroïques*. Paris, Jean de Tournes, 1557

PERSICO 1899

PERSICO, Tommaso: *Diomede Carafa; uomo di stato e scrittore del secolo XV*. Napoli, Luigi Pierro, 1899

PERTICARI 1843/44

- PERTICARI, Giulio: Le nozze di Costanzo Sforza con Camilla d'Aragona celebrate in Pesaro l'anno 1475. *L'album. Giornale letterario e di belle arti* X. (1843/44) 142–144.; 150–151.
- PIETRO LOMBARDI 2005
 PIETRO LOMBARDI DI, Paola: Mátyás emblémái. In: *A holló jegyében*. Szerk.: MONOK István, Budapest, Corvina–Országos Széchényi Könyvtár, 2005. 157–176.
- PÓCS 1999/2000
 PÓCS, Dániel: Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus corvina and neoplatonic theology at the court of king Matthias Corvinus. *Acta Historiae Artium* 41 (1999/2000) 63–212.
- PÓCS 2008
 PÓCS Dániel: Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Tanulmánykötet (Kiállítási katalógus). Szerk.: MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. Budapest, Art Boks–MNG, 2008 (*A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2008/3*) 147–167.
- PRAZ 1975
 PRAZ Mario: *Studies in Seventeenth Century Imagery*. Roma, Storia e Letteratura, 1975²
- RACZYŃSKI 1838–1843
 RACZYŃSKI, Edward: *Gabinet medalów polskich oraz tych Które się dziejów polski tyczą począwszy od najdawniejszych aż do końca panowania Jana III. (1513–1696) I–III*. Wrocław, M. Friedlaender, 1838–1843
- REUSNER 1593
 REUSNER, Nikolaus: *Opera I–III*. Jéna, TOBIAS STEINMANN, 1593. (Pars III: *Continens Epigrammatvm Libros XXIV. Quibus accessit Epigrammatvm Graecorum Liber Singvlaris*)
- RITOOÓKNÉ SZALAY, 2000
 RITOOÓKNÉ SZALAY Ágnes: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: *Történelem – Kép. Személynyek múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk.: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 258–261.
- ROBIN–LARSEN–LEVIN 2007
 Diana Maury ROBIN–Anne R. LARSEN–Carole LEVIN: *Encyclopedia of Women in the Renaissance: Italy, France, and England*. ABC–CLIO, 2007
- ROLFS 1907
 ROLFS, Wilhelm: *Franz Laurana I–II*. Berlin, R. Bong, 1907

ROSSI 1888

ROSSI, Umberto: I Medaglisti del Rinascimento alla Corte di Mantova. *Rivista italiana di numismatica* 1 (1888) 25–40.; 161–194.; 433–454.

ROZSONDAI 2008

ROZSONDAI Marianne: A Münchenben Őrzött Corvina-kötésekről – Görög szerzők latin fordításai. *Magyar Könyvszemle* 124. (2008)/3. 246–255.

SADELER 1600

SADELER, Aegidius: *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum ex Musaeo Octavii de Strata etc.* Curavit E. Sadeler, Praegae, 1600

SAMBUCUS 1564

SAMBUCUS, Ioannes: *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii.* Antverpiae, ex officina CHRISTOPHORI PLANTINI, 1564 (Reprint: *Bibliotheca Hungarica Antiqua* IX. Szerk.: VARJAS Béla. Budapest, MTA, 1982)

SERRA DESFILIS 2000

SERRA DESFILIS, Amadeo. „È cosa catalana”: la Gran Sala de Castel Nuovo en el contexto mediterráneo. *Annali di Architettura. Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio di Vicenza*, 2000/12. 7–16.

SIDER – OBRIST 1997

SIDER, Sandra – OBRIST, Barbara: *Bibliography of Emblematic Manuscripts.* Montreal, McGill–Queen’s University Press, 1997 (*Corpus Librorum Emblematum*)

SIMEONI 1559

SIMEONI, Gabriele: *Le Imprese heroiche et morali ritrovate da M. Gabriello Symeoni Fiorentino, al gran Conestabile di Francia.* Lyon, Guillaume Rouillé, 1559

TASSO 1612

TASSO, Ercole: *Della realtà e perfezione delle imprese.* Bergamo, Cornino Ventura, 1612

TÓTH–SZABÓ 1906

Dr. TÓTH–SZABÓ Pál: Szatmári György primás 1457–1524. Budapest, MTA–MTT–Athenaeum, 1906 (*Magyar Történeti Életrajzok*)

Történelem – Kép MNG 2000

Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk.: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000

TUMMULILLIS 1890

Angelo de TUMMULILLIS da S. Elia: *Notabilia temporum a cura di Costantino Corvisieri*. Livorno, Ist. Storico per il Medio Evo, 1890 (*Fonti per la storia d'Italia pubblicate dall' Istituto storico italiano. Scrittori, secolo XV. [no. 7]*)

TUOHY 1996

TUOHY, Thomas: *Herculean Ferrara: Ercole d'Este (1471–1505) and the Invention of a Ducal Capital*. Cambridge University Press, 1996 (*Cambridge Studies in Italian History and Culture*)

TYPOTIUS 1601–1603

TYPOTIUS, Jacobus: *Symbola divina et humana pontificvm imperatorum regum ex musseo Octavii de Strada civis Romani. Accessit brevis et facilis isagoge Jacobi Typotii*. Prága, 1601–1603. (Reprint: Akademische Druck-Verlagsanstalt, Graz, 1972)

VASARI 1896

VASARI, Giorgio: *Le vite de' piu eccelenti Pittori. I. Gentile da Fabriano e il Pisanello*. Edizione critica con Note, Documenti e 96 Riproduzioni a cura di Adolfo Venturi. Firenze, Sansoni, 1896

ZENTAI 1974

ZENTAI László: A Mátyás-emblémák értelmezéséhez. *Építés-Építészettudomány* 5. (1974) 365–371.

WARN (szerk.) 1894

Miniatures and borders from the Book of Hours of Bona Sforza, Duchess of Milan, in the British Museum. Ed. George F. WARN. London, British Museum. Dept. of Manuscripts–The Trustees, 1894

WOODS–MARSDEN 2000

WOODS–MARSDEN, Joanna: Visual constructions of the Art of War: Images for Machiavelli's Prince. In: *Perspectives on the Renaissance Medal*. Ed. SCHER, Stephen K. London–New York, Garland, 2000. 47–74. (*Garland Studies in the Renaissance*, 11; *Garland Reference Library on the Humanities*, 1922)

ZANETTI 1775–1789

ZANETTI, Guido: *Nuova raccolta delle monete e zecche d'Italia I–V*. Bologna, L. dalla Volpe, 1775–1789

ZUCCAGNI–ORLANDINI 1833–1845

ZUCCAGNI–ORLANDINI, Attilio: *Corografia fisica, storica e statistica dell'Italia corredata di un Atlante...* 1–12. Firenze, 1833–1845. (11. *Regno della due Sicilie dominii di qua dal faro*, 1844)